

सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३
को उत्तर-विधायिकी परीक्षण
अध्ययन प्रतिवेदन

संघीय संसद, राष्ट्रिय सभा,
विधायन व्यवस्थापन समिति, २०७७

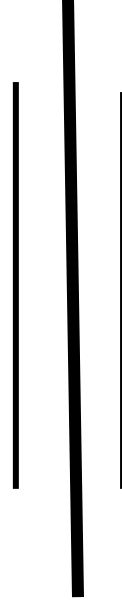

सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ को

उत्तर विधायिकी परीक्षण

अध्ययन प्रतिवेदन

२०७७

संघीय संसद

राष्ट्रिय सभा

विधायन व्यवस्थापन समिति

भूमिका

‘कानून’ शब्दको अर्थ अक्सफोर्ड डिक्सनरी अनुसार निश्चित क्षेत्रभित्र लागू हुने गरी सरकार र समाजद्वारा विकसित नियमहरू (Law is a rule of conduct developed by the government or society over a certain territory) को रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । प्रसिद्ध अमेरिकी विधिशास्त्री डीन रस्को पाउण्डले कानूनलाई समाज र सामाजिक भलाईसँग जोडेर हेरेका छन् र समाजका बहुल जनताका सामाजिक इच्छा र स्वार्थ परिपूर्ति गर्ने एउटा सामाजिक संस्थाको रूपमा कानूनलाई परिभाषित गरेका छन् । विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो ढङ्गले कानून शब्दको परिभाषा गरेको भएतापनि मानव सभ्यताको विकास लिखित वा अलिखित कुनै न कुनै रूपको कानूनको परिपालनाबाट नै सम्भव भएको हो भन्न सकिन्छ ।

कानून निर्माण र विनिर्माणको परम्परा पनि मानव इतिहासको साथसाथै अगाडि बढ्दै आएको पाइन्छ । समयको प्रवाहसँगै समाज र राज्यले आफ्ना आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न कानूनको तर्जुमा गर्दै आएको छ । वर्तमान आधुनिक लोकतन्त्रलाई पनि कानूनको शासनको रूपमा अर्थ्याइएको हामी पाउँदछौं । कानूनलाई शासन एवं प्रशासनको प्रमुख औजारको रूपमा पनि लिइन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा भन्नुपर्दा नेपाल यतिबेला युगान्तकारी सामाजिक र राजनीतिक संक्रमणको चरणमा रहेको छ । धमाधम नयाँ कानून निर्माण भई कानूनका पुस्तकहरू थपिँदै गएका छन् । यद्यपी प्रचलित कानूनहरू जुन उद्देश्यका साथ निर्माण भएका हुन्, तिनले सो उद्देश्य पूर्णरूपमा पूरा गर्न सके वा नसकेको वा तिनीहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा हाम्रो मुलुकमा मूर्त एवं ठोसरूपमा अध्ययन गरिने परिपाटीको विकास भएको हामी पाउँदैनौं । कानूनहरूको परीक्षण समय सान्दर्भिकताका

दृष्टिकोणबाट पनि आवश्यक हुन्छ । सुशासनका लागि कानूनहरु चुस्त र सकेसम्म थोरै बन्नु उपयुक्त हुने मान्यता रहेको पाइन्छ । एउटै विषयमा धेरैवटा कानून हुनुलाई कार्यान्वयनका लागि जटिलता सिर्जना गर्ने कारकको रूपमा लिन सकिन्छ । 'धेरै कानून, धेरै अन्याय' भन्ने उक्तिलाई समेत हामीले हेक्का राख्नु पर्दछ । नियमित हुने लेखापरीक्षणबाट आर्थिक व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्ने भए जस्तै नियमित र व्यवस्थित कानूनको परीक्षणबाट चुस्त एवं उपयुक्त ढङ्गले कानून निर्माण भई समाज एवं राज्यको समष्टिगत पक्षको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुने हुन्छ । यी सबै सन्दर्भलाई ध्यानमा राखी सङ्घीय संसद, राष्ट्रिय सभा, विधायन व्यवस्थापन समितिले आफ्नो निर्धारित अन्य कार्यका साथसाथै ऐन कार्यान्वयनको मापन एवं मूल्याङ्कनको कार्यक्षेत्रमा पनि कार्यारम्भ गरेको छ । यसलाई उत्तर-विधायिकी परीक्षण (Post Legislative Scrutiny) को रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ ।

उत्तर विधायिकी परीक्षण विधायन व्यवस्थापन समितिको नयाँ कार्यक्षेत्र भएकोले यस कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरी नेपालको संसदीय इतिहासमा स्थापित गर्ने यो पहिलो प्रयत्न भएका कारण यस कार्यमा धेरै समस्याहरु व्यवहारमा देखिएका छन् । प्रथमतः यस विषयलाई सङ्घीय संसदको आम सरोकारको विषयको रूपमा स्थापित गर्नु, समितिले आफ्नो समय सारीणीलाई यस कार्यको लागी प्राथमिकतामा स्थापीत गर्नु र संघीय संसद सचिवालयबाट आर्थिक तथा यस क्षेत्रको लागी दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्नु मुख्य रूपमा देखिएका छन् । उपरोक्त समस्याहरुका बावजुद समितिले पहिलो पटक सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ को कार्यान्वयन मापन अर्थात उत्तर-विधायिकी परीक्षणलाई सम्पन्न गर्न सकेको छ । यसले उत्तर विधायिकी परीक्षण कार्यको लागी एउटा गोरेटो निर्माण गर्ने छ । समितिका सदस्यज्यूहरुको यस कार्यमा रहेको उत्साह समिति कर्मचारीहरुको हरदम सहयोग, विभिन्न संघ संस्थाहरुको अभिरुचीपूर्ण साथ र सहयोग, उल्लेखनिय

रहेको छ । परिणामस्वरूप यस कार्यको लागि आफ्नै सानो अध्ययन केन्द्रको स्थापना हुन सकेको छ । सरकारका मन्त्रालयहरुमा ऐनका उत्तर-विधायिकी परीक्षण को आवश्यकता बोध भल्कीन शुरु भएको छ । राजनीतिक दलहरुमा यस क्षेत्रका सरोकार बढेको छ । यसका साथ साथै यस कार्यलाई निरन्तरता दिदै उत्तर-विधायिकी परीक्षण सङ्घीय संसदको अभिन्न कार्यक्षेत्रमा स्थापीत गर्ने चुनौती रहेको छ ।

अन्त्यमा समितिको कार्यमा सदैव हौसला र उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने सम्मानिय सभामुखज्यू, राष्ट्रिय सभाका सम्मानिय अध्यक्षज्यू, दलका नेताज्यूहरु, सचेतकज्यूहरु लाइ विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अध्ययन कार्यका लागि कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु हुने विज्ञज्यूहरु, कार्यपत्र माथि टिप्पणी प्रदान गर्नु हुने विद्वत वर्ग प्रति अनुग्रहित छु । त्यसैगरी सदैव साथ र सहयोग गर्नु हुने समितिका माननिय सदस्यज्यूहरु, कानुन न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, संघीय संसद सचिवालयका कर्मचारी, विभिन्न संघ संस्थाहरु र प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्षरूपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सबैमा कृतज्ञता जाहेर गर्दछु । आगामि दिनमा पनि यहाँहरुको साथ र सहयोगको निरन्तरता रहने नै छ भन्ने विश्वासका साथ सबैलाई पुनः हार्दिक धन्यवाद दिन्छु ।

परशु राम मेघी गुरुङ्ग

सभापती

विधायन व्यवस्थापन समिति

कार्यकारी सारांश

उत्तर विधायिकी परीक्षण समितिको नयाँ कार्यक्षेत्र भएकोले यस कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरी नेपालको संसदीय इतिहासमा स्थापित गर्ने यो पहिलो प्रयत्न हो । विभिन्न समस्याहरूका बावजुद समितिले पहिलो पटक सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ को कार्यान्वयन मापन अर्थात् उत्तर-विधायिकी परीक्षणलाई सम्पन्न भएको छ ।

सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ को उत्तर विधायिकी परीक्षण प्रतिवेदनलाई मार्गदर्शनको रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि प्रतिवेदनलाई केही भिन्नरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसलाई मुख्यतः तीन परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा परिचय अन्तरगत उत्तर विधायिकी परीक्षण के हो, यसको आवश्यकता, महत्व र औचित्य माथि प्रकाश पारिएको छ । दोश्रो परिच्छेदमा सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ को उत्तर विधायिकी परीक्षण गर्दा गरिएका कार्यहरू तथा उत्तर विधायिकी परीक्षणका लागि अपनाउनु पर्ने चार चरणहरू पूर्व योजना चरण, योजना चरण, कार्यान्वयन चरण र अनुगमन मूल्याङ्कनको चरणलाई विस्तृतरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तेश्रो परिच्छेदमा निष्कर्षको रूपमा केही सुभावहरू र उत्तर विधायिकी परीक्षणको माध्यमबाट ऐन कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता वृद्धि हुने विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस ऐनको निर्माण नेपाली समाजको तत्कालीन विद्यमान सांस्कृतिक संस्कारहरूको व्यापक अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित नभएर केवल एकल हिन्दूवादी संस्कारलाई मात्र पहिचान गरी आएको देखिन्छ । ऐनले परिभाषित गरेको सामाजिक व्यवहार एकल जाति सांस्कृतिक संस्कारमा केन्द्रित छ र यो अपूरो छ । ऐनले सामाजिक संस्कृतीमा हावी भइरहेको विकृती, कुरीति कुप्रथा र असामाजिक व्यवहारको स्पष्ट पहिचान गरी तिनिहरूको निषेधात्मक प्रावधानहरूको प्रवन्धहरू

गर्नुभन्दा पनि केही कुराहरूलाई जवरजस्त रोक्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । जस्तै जन्तीमा सहभागी र भोजभतेरमा सहभागी संख्यामा नियन्त्रण, नजीकका नातेदारहरूको परीभाषा नै हचुवा व्यवस्था, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोगको नाममा के कसरी समाजलाई हानी पुऱ्याइ रहेको छ भन्ने कुराको स्पष्ट पहिचान र विश्लेषण अंगीकार गर्न नसकेको, खाली प्रतिस्पर्धा र अनावश्यक खर्च कटौतीको कुरालाई अपराधीकरण गर्न खोजिएका छन् । ऐनले गरेको दाइजो तिलक सम्बन्धमा गरेको व्यवस्था पनि सही कार्यान्वयन भएको पाइदैन । यसरी हेर्दा सामाजिक व्यवहारबारे ऐन निर्माण गर्दाका बखत ध्यान दिनु पर्ने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सैद्धान्तिक मान्यतालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा स्पष्ट धारणा नरहेको देखिन्छ । यस ऐन निर्माणको प्रस्थान बिन्दुमा नै अलमलका कारण समेतले ऐनको सामाजिक अस्तित्व वा सामाजिक अंगिकारमा नै गम्भिर प्रश्न चिन्ह रहेको देखियो ।

ऐन निर्माण भएको चार दशकभन्दा बढी समय वितिसकेको समयको यति लामो अन्तराल भित्र पनि यस ऐन कार्यान्वयनको राजनीतिक दृढ ईच्छा शक्ति प्राप्त तथ्याङ्कहरूमा भल्किएको देखिएन । राजनीतिक ईच्छाशक्तिको अभावमा प्रशासनिक उदासीनता त हुनेनै भयो । समयको प्रवाहसँगै नेपाली समाजको भुईँतहमा आएको परिवर्तन, आर्थिक गतिविधिमा आइरहेको आर्थिक परिवर्तन र उपभोक्तावादी संस्कृतिको बढ्दो चापका कारण सामाजिक व्यावहारमा देखापरेको प्रतिस्पर्धात्मक तडक-भडकले यस ऐनलाई आमरूपमा नै नजर अन्दाज गरेको देखियो । यस विचमा तीन पटक संवैधानिक परिवर्तन हुदाँ पनि यसलाई समयसापेक्ष बनाउने काम भएन । ऐनका अन्तरवस्तु आफैँमा रहेका हचुवा व्यवस्था समेतका कारण ऐन कार्यान्वयनमा असहज भएको देखिन्छ । सामाजिक संस्कारमा गरिने खर्चको हदबन्दी सरकारले नतोकेको अवस्था, नजिकका नातेदारहरूको परीभाषा समय सान्दर्भिक नरहेको, तिलक दिन नहुने भनिएता पनि तिलकको परीभाषा ऐनमा उल्लेख नभएको,

कारबाहीको लागी प्रमाण जुटाउन नै गाह्रो कानूनी प्रबन्ध, यस ऐन उलंघनको मुद्दा सरकारवादी हुने भनिएता पनि मुलुकी फौजदारी संहितामा यसको उल्लेख नभएको, मुद्दाको अनुसन्धान र मुद्दा दायरीको समय व्यवहारीक नरहेको देखिन्छ ।

साँस्कृतिक संस्कार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र मानवअधिकारका पक्षहरु समेतको चेतना विकासका कारणले यस ऐन उलंघनका बारेमा उजुरी गर्ने कुरालाई समेत निरुत्साहीत गरिरहेको सामाजिक पक्षहरुले पनि ऐन कार्यान्वयनमा शिथिलता ल्याएका कुराहरु तथाङ्कहरुले देखाएको छन् । यी सबै कारणहरुले हाल यस ऐन कार्यान्वयनको अवस्था शून्य बराबर रहेको स्थिति छ । कार्यान्वयनमा आउन नसकेको अस्तित्वहिन यस ऐनका बारेमा भविष्यको विकल्पका बारेमा प्राप्त तथाङ्कहरुले नयाँ शिराबाट आजको सन्दर्भमा सोचका लागि अभिप्रेरित गरेको छ । आजको लोकतान्त्रिक राजनीतिक सामाजिक व्यावस्था अनुरूप विविधतायुक्त नेपाली जनसंस्कृतिको सम्बर्धन विविधतायुक्त संस्कारजन्य कुराहरुलाई सम्मान कसरी गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा प्रथमतः व्यापक दृष्टीकोण निर्माण गर्न जरुरी भएको छ । वर्तमान संवैधानिक व्यवस्थामा रहेको व्यक्तिको स्वतन्त्रता, साँस्कृतिक सम्मान र विविधतायुक्त नेपाली समाजको सौन्दर्य, आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तनमा आएको परिवर्तनको अवस्था आदी समेतलाई ध्यानमा राखी व्यापक अध्ययन र अनुसन्धानका साथ देखापरिरहेको संस्कारगत विकृति, कुरीती, कुप्रथा, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, उपभोक्तावादी प्रतिस्पर्धाले उत्पन्न गर्न सक्ने अलगावका सामाजिक असरहरुको पहिचान आदि समेतको गहिरो खोज गरी साँस्कृतिक संहिता निर्माणको मान्यताका साथ यस ऐनको तत्काल खारेजी र नयाँ ऐन निर्माणको आवश्यकता देखिन्छ ।

विषय-सूची

भूमिका	क
कार्यकारी सारांश	ख
परिच्छेद - १	१
परिचय.....	१
१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमी.....	१
१.२. अध्ययनको औचित्य	२
१.३. अध्ययन विधि र ढाँचा.....	३
परिच्छेद - २.....	४
उत्तर विधायिकी परीक्षण	४
२.१ पूर्वयोजना चरण	४
२.१.१. ऐन छनौटका आधार.....	४
२.१.२. मूल्याङ्कन प्रारम्भ.....	५
२.१.३. मानव स्रोत परिचालन.....	५
२.१.४. आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन.....	६
२.१.५. कार्याविधि	६
२.२. योजना चरण	८
२.२.१ ऐन छनौट.....	८
२.२.२ समस्या पहिचान.....	८
२.२.३ उद्देश्य	९
२.२.४ मूल्याङ्कन ढाँचा तथा विधि.....	९
२.२.५ अध्ययनको सीमा र क्षेत्र	१०
२.३ कार्यान्वयन चरण	१०
२.३.१. प्राथमिक तथा सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन तथा समीक्षा	१०
२.३.२ सामाजिक सञ्जाल मार्फत् सुझाव सङ्कलन.....	१६
२.३.३. कार्यान्वयनकारी निकाय र सरोकारवालाहरूको धारणा.....	१७
२.३.५. सार्वजनिक सुनुवाइ	३१
२.३.६ ऐन कार्यान्वयनको अवस्था समीक्षा.....	३३
२.३.७ प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण तथा निष्कर्ष	३६
२.४ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन चरण.....	३९
परिच्छेद ३.....	४०
निष्कर्ष.....	४०

३.१ नीतिगत सुझाव.....	40
३.२ कानूनी सुझाव	41
३.२ उत्तर विधायिकी परीक्षणको माध्यमबाट ऐन कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि	43
अनुसूची - १.....	45
अनुसूची - २.....	46
अनुसूची - ३.....	Error! Bookmark not defined.

परिच्छेद - १

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमी

संसदबाट कानून निर्माण हुने र कार्यान्वयन कार्यपालिकाबाट हुने भएकोले कार्यपालिकालाई संसद प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउनका लागि संसदको निगरानी आवश्यक हुन्छ । कानूनको कार्यान्वयन ठीक ढंगले भएको छ, छैन, विधायिकाको आशय अनुरूप कानूनको कार्यान्वयन भएको छ, छैन, कानूनमा निहित उद्देश्य अनुरूप अभ्यास भएको छ, छैन, राज्यको आवश्यकता सम्बोधन भएको छ, छैन, अपेक्षित लक्ष्यहरू हासिल हुन सकेका छन् कि छैनन्, जनताको हित अनुकूल छ, छैन, कानून व्यवसायी र नागरिकले कानूनको प्रयोग कसरी गरेका छन्, अदालतले कानूनको व्याख्या कसरी गरेको छ, समाजमा कुन कानूनको प्रभाव कस्तो रहेको छ, जस्ता सवालहरूको जवाफ खोज्ने कार्य नै उत्तर विधायिकी परीक्षण अर्थात् ऐन कार्यान्वयनको मापन हो ।

प्रचलित कानूनका सम्बन्धमा जनताको राय प्रतिक्रिया लिनुका साथै त्यसले समाजमा पारेको लैंगिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वातावरणीय लगायतका बहुआयामिक प्रभावको सम्बन्धमा संसदले निरन्तर अध्ययन अनुसन्धान गरिरहनु आवश्यक हुन्छ । यसले एकातर्फ कानून कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार निकाय पदाधिकारीलाई जवाफदेही बनाउछ भने अर्कोतर्फ कानूनको औचित्य र प्रभावकारीताको जानकारीका साथै आगामी दिनमा कानून निर्माणका लागि पृष्ठपोषण समेत प्राप्त हुन्छ । तसर्थ ऐन कार्यान्वयन मापनलाई संसदीय समितिद्वारा कानून कार्यान्वयन पश्चात कुनै कानूनले के कसरी काम गरिरहेको छ भन्ने सम्बन्धमा गरिने परीक्षण को रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यो कानूनको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गरिने एक व्यवस्थित प्रणाली हो । विभिन्न प्रकृतिका कानूनहरूका मापन वा

मूल्याङ्कनकालागि उपयुक्त विधि र प्रकृया तय गरी कानुनको समीक्षा एवं मूल्याङ्कन गरिने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ ।

१.२. अध्ययनको औचित्य

नेपालमा भण्डै सात दशक अघिदेखिका ऐनहरु प्रचलनमा रहेका छन् । ऐन जारी हुँदाको सामाजिक राजनीतिक परिवेशदेखि वर्तमान समयलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा कतिपय ऐनहरु संशोधन एवं परिमार्जन हुँदै आएको भए तापनि कतिपय ऐन वा ऐनका निश्चित प्रावधानहरु परिवर्तन वा खारेज नहुँदा कार्यान्वयनमा समस्या देखिएका छन् । यस समितिको कार्यक्षेत्र अन्तरगत रहेको ऐन कार्यान्वयन मापनका सन्दर्भमा राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ को नियम १५७ को उपनियम (२) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी समितिको प्रारम्भिक कार्यकालमा नै **ऐन कार्यान्वयन मापन तथा अध्ययन अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५** निर्माण गरी ऐन कार्यान्वयन मापन तथा उत्तर-विधायिकी परीक्षणको कार्यलाई संस्थागत रूपमा अगाडि बढाउने प्रयत्न गरेको हो । यसको प्रारम्भिक चरणमा प्रचलित ऐनको कूल संख्या, तीमध्ये विषयगतरूपमा रहेका ऐनहरुको संख्याको अध्ययनका साथै विषयगत र जारी भएको समयको आधारमा वर्गीकरण लगायतका कार्य भएका थिए । समितिले आफ्नो यस कार्यमा सम्बद्ध सरकारी निकायसँग पत्राचारका साथै सम्बद्ध पदाधिकारी, विभिन्न विज्ञ, विशेषज्ञसँग छलफल, अन्तर्किया गर्दै आइरहेको छ । तुलनात्मक रूपमा व्यापक जनसरोकारका ऐनहरु पहिचान गरी कार्यान्वयनको मापन, मूल्याङ्कन गर्दै जाने समितिको नीति अनुरूप पहिलोपटक सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ लाई छनौट गरिएको हो ।

ऐन कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था र कार्यान्वयनमा आउन नसकेका प्रावधानहरुको कारण पत्ता लगाई ऐनलाई समसामयिक र व्यावहारिक बनाउने

उपायको खोजी गरी विधिको शासन स्थापित गराउने कार्यमा यसकार्य बाट सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

त्यसैगरी, आगामि दिनमा यस्तै प्रकारका अन्य ऐनहरूको कार्यान्वयन मापन मूल्याङ्कन गर्नको लागि यो प्रतिवेदन मार्गनिर्देशक अध्ययन सामाग्री समेत हुने ठानेका छौ ।

१.३. अध्ययन विधि र ढाँचा

प्रस्तुत प्रतिवेदनको अध्ययन विधि अन्तराष्ट्रियरूपमा प्रचलनमा रहेको उत्तर विधायिकी परीक्षण विधिलाई आफ्नो परिवेश अनुसार अवलम्बन गर्ने प्रयास गरिएको छ । अध्ययनलाई पूर्व-योजना चरण, योजना चरण, कार्यान्वयन चरण र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन चरण गरी चार चरणमा बाँडीएको छ । पूर्व योजना चरणमा ऐन छनौटका आधार, मूल्याङ्कन प्रारम्भ, मानव स्रोत परिचालन, आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन, कार्यावधि रहेको छ । त्यसै गरी योजना चरणमा ऐन छनौट, समस्या पहिचान, उद्देश्य, मूल्याङ्कन ढाँचा तथा विधि, अध्ययनको सीमा र क्षेत्र रहेको छ । त्यस्तै कार्यान्वयन चरणमा प्राथमिक तथा सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन समीक्षा, सामाजिक सञ्जाल मार्फत राय प्रतिक्रिया संकलन, विभिन्न निकायहरूबाट धारणा माँग, विज्ञहरूबाट यसका विभिन्न आयामका सम्बन्धमा कार्यपत्र प्रस्तुती तथा त्यसमाथि अन्य विज्ञहरूबाट टिप्पणी गराई अन्तरक्रिया छलफल गरिनुका साथै केही स्थानीय स्तरमा प्रत्यक्ष सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम गरी जनताबाट प्रत्यक्षरूपमा राय सुझाव समेत संकलन गरी प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण र निष्कर्ष निकालिएको छ । अन्त्यमा प्राप्त तथ्यहरूको तथा अनुगमन मूल्याङ्कन चरणको अवधारणा राखिएको छ । निष्कर्ष शिर्षक अर्न्तगत नीतिगत सुझाव, कानूनी सुझाव र ऐन कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका सम्बन्धी उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद - २

उत्तर विधायिकी परीक्षण

ऐन कार्यान्वयनको मापन, मूल्याङ्कनको कामलाई व्यवस्थित, विश्वसनीय र वैज्ञानिक पद्धतीबाट सम्पादन गर्ने परम्पराको विकास गर्न विभिन्न मुलुकहरुले अवलम्बन गरेका उत्तर-विधायिकी परीक्षणका अभ्यास, ढाँचा र विधिहरु समेतलाई ध्यानमा राखी समितिले निम्नलिखित चार चरणमा कार्यलाई विभाजन गरी सामाजिक व्यवहार सुधार ऐनको उत्तर-विधायिकी परीक्षण कार्य सम्पन्न गरेको छ ।

२.१ पूर्वयोजना चरण

ऐन कार्यान्वयन मापन एवं मूल्याङ्कनको सम्भाव्यता अध्ययनको चरणको रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ । यस चरणमा समितिले मापन मूल्याङ्कनको लागि नीतिगत पक्ष, आर्थिक तथा मानव साधन स्रोतको पहिचान, ऐन कार्यान्वयन मापनको समयावधि लगायतका विषयमा छलफल गरेको थियो ।

२.१.१ ऐन छनौटका आधार

उत्तर-विधायिकी परीक्षणको लागि ऐनको छनौट एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । औचित्यपूर्ण ऐनको छनौट हुन सकेमा मात्र मूल्याङ्कनले सार्थकता पाउन सक्दछ । छलफलबाट निम्न आधारहरुलाई प्राथमिकतामा राखी ऐनको छनौट गर्ने ठहर भएको थियो :-

- (क) गणतन्त्र स्थापित हुनुपूर्व निर्माण भएका ऐनहरुमध्येबाट
- (ख) व्यापक जनसरोकारका विषयसँग सम्बन्धित, र
- (ग) कार्यान्वयनमा समस्या देखिएका ऐनहरु ।

उपरोक्त विषयहरु समेतलाई ध्यानमा राखी समितिका माननीय सदस्यहरुबाट प्रस्तावहरु सङ्कलन गरी प्राथमिकताका निर्धारण गर्ने ।

२.१.२. मूल्याङ्कन प्रारम्भ:

नेपालको संसदीय इतिहासमा समितिद्वारा ऐन कार्यान्वयन मापन एवं मूल्याङ्कनको संस्थागत कार्य एउटा नयाँ अभ्यास भएको हुँदा यस कार्यलाई कसरी वैज्ञानिक, न्यायोचित र सर्वमान्य परम्पराको रूपमा विकास गर्ने भन्ने बारेमा समितिमा छलफल गरी समितिले तयार गरेको कार्यविधि अवलम्बन गरी सर्वप्रथम उत्तर-विधायिकी परीक्षणको लागि उक्त ऐन छनौट गर्नुका साथै कार्यान्वयनकारी निकाय एवं संस्थाबाट उक्त ऐन कार्यान्वयनको अनुभव अर्थात् कार्यान्वयन तहमा देखिएका समस्या लगायत ऐन निर्माणक्रममा उल्लिखित उद्देश्य हासिल गर्नमा अनुभूत गरिएका कठिनाई र तीसँग सम्बन्धित प्रावधानहरु बारे जानकारी प्राप्तिका लागि पत्राचार गरिएको थियो । प्राप्त जवाफहरु अध्ययन पश्चात् मापन मूल्याङ्कनको कार्य अघि बढाउने ठहर भएको थियो ।

२.१.३. मानव स्रोत परिचालन

समितिको लागि यो एउटा नयाँ कार्यक्षेत्र भएको र यस सम्बन्धमा समितिमा हाल कुनै अनुभवप्राप्त कर्मचारी नरहेको समेत कुरालाई ध्यानमा राखी सचिवालय तथा विभिन्न सहयोगी संघ, संस्था समेतको सहयोगमा समितिले सानो तहको अध्ययन इकाइको स्थापना गर्ने, सहयोगी संघ, संस्था र विश्वविद्यालयहरूसँग ईन्टर्न जनशक्ति सहयोगको लागि माग गर्ने, समितिका सदस्यहरु समेतले आवश्यकतानुसार थप समय उपलब्ध गराउने र विज्ञहरूसँग औपचारिक, अनौपचारिक सल्लाह सुझाव प्राप्त गर्दै मानव स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने निष्कर्ष समितिले लियो ।

२.१.४. आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन

कुनै पनि कार्य सम्पादन गर्नका लागि आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन एउटा चुनौतीपूर्ण पक्ष हो । समितिको यो निर्धारित कार्य भएको हुँदा उपलब्ध भएसम्म संघीय संसद सचिवालयबाट बजेटको उपयोग गर्ने र आवश्यकतानुसार सहयोगी संघ, संस्थाका साथै विज्ञ, विशेषज्ञहरुबाट सहयोग लिई सकेसम्म मितव्ययिता अँगाली कार्य सम्पन्न गर्ने निष्कर्ष लिइयो ।

२.१.५. कार्यावधि

तोकिएको ऐनको उत्तर-विधायिकी परीक्षणको समयावधिका सम्बन्धमा पूर्व कार्ययोजना हुनु कामलाई चुस्त दुरुस्त बनाउने एउटा काइदा हो । यसले समितिका सदस्य र समितिको नियमित कार्यतालिका निर्माणमा ठूलो मद्दत गर्दछ । समितिले आफ्ना अन्य नियमित कामहरुको समेत अग्रिम आँकलन गरी तोकिएको ऐनको मापन मूल्याङ्कन कार्य छ महिनाभित्र सम्पन्न गर्ने निर्धारण गरेको थियो । यस सम्बन्धी समय तालिका यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका १

उत्तर विधायिकी परीक्षणका मुख्य गतिविधिहरू र लाग्ने समय (संक्षेपमा)

सि.नं.	कार्य विवरण	लाग्ने समय
१	छानबिन गरिने विषयको छनौट	एक हप्ता
२	छानबिन गरिने ऐन/विषय सम्बन्धी सूचना आह्वान	दुई हप्ता
३	आवश्यक विज्ञ/सहयोगीहरुको छनौट	एक हप्ता
४	सूचना/प्रमाणहरुको संकलन	एक महिना
५	सुनुवाइ कार्यक्रम (विभिन्न चरणमा)	एक महिना
६	स्थलगत भ्रमण	एक हप्ता
७	प्रतिवेदन मस्यौदा / छलफल	दुई हप्ता
८	प्रतिवेदनको पूर्णता	दुई हप्ता

तालिका २

उत्तर-विधायकी परीक्षण: १८ हप्ताको समय सारणी

क्रियाकलाप	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
छानविन गरिने विषयको छनौट	■																	
सूचना आह्वान	■	■																
विज्ञ तथा सहयोगीको छनौट	■	■																
प्रमाण/सूचनाहरुको संकलन		■	■	■	■													
सरोकारवालाहरु संगको छलफल						■												
सार्वजनिक सुनुवाई							■	■										
स्थलगत अनुगमन									■	■								
संसदीय सुनुवाई											■	■						
निष्कर्ष/ समितिमा छलफल													■	■				
प्रारम्भिक मस्यौदा लेखन															■			
मस्यौदा उपर छलफल																■	■	
अन्तिम प्रतिवेदन तयार																	■	■

२.२. योजना चरण

समितिले पूर्वयोजना चरणमा भएका छलफल र सम्भाव्यता अध्ययनमा आधारित भई निम्नानुसार ऐन मापन मूल्याङ्कनको योजना तय गर्‍यो :-

२.२.१ ऐन छनौट

समितिले पूर्वयोजना चरणमा तयार गरेको ऐन छनौटका आधारहरूलाई ध्यानमा राखी समितिका माननीय सदस्यहरूले गर्नु भएका प्रस्तावहरूमाथि छलफल गरी आजभन्दा करीब त्रिचालिस वर्ष अगाडि तत्कालीन राजा वीरेन्द्रको पञ्चायती शासनकालमा बनेको सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ लाई २०७६ साल भाद्र १९ गते बसेको बैठकले कार्यान्वयन मापन मूल्याङ्कनको लागि छनौट गर्‍यो ।

यस ऐनमा एक्काइसवटा दफाहरू रहेका छन् । यो ऐन वि.स. २०३३ साल कार्तिक महिनामा जारी भएको थियो । यो जारी भए लगत्तै मंसिरमा नियमावली पनि आएको देखिन्छ । पञ्चायती शासन व्यवस्थाको उत्कर्षको बेला राजतन्त्रात्मक एकदलीय शासन व्यवस्था रहेको अवस्थामा समाजमा बढ्दै गइरहेको सामाजिक व्यवहारमा तडकभडकपूर्ण फजुल खर्चमाथि नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले यो कानून निर्माण भएको देखिन्छ ।

२.२.२ समस्या पहिचान

ऐनको मापन मूल्याङ्कनको लागि समस्याको पहिचान अति महत्वको सवाल हो । समस्याको पहिचानबिना समाधान पहिल्याउन सकिँदैन । समस्याको सही पहिचान भएमा मात्र उपयुक्त समाधानमा पुग्न सकिन्छ । यी पक्षहरूलाई ध्यानमा राखी समितिबाट छनौट भएको उक्त ऐनको उत्तर-विधायिकी परीक्षणको लागि समस्या पहिचान गर्न विभिन्न कोणबाट छलफल चलाइयो । सिङ्गै ऐनका बारेमा वा कुनै निश्चित दफामा रहेको व्यवस्थाको

बारेमा मात्र मापन मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल भयो । अन्ततः सिङ्गै ऐनको बारेमा मूल्याङ्कन गर्ने निधो गर्‍यो । प्रचलनमा रहे तापनि यो ऐन कार्यान्वयन हुन नसकेकै हो र यसो हुनुका कारण र यसलाई समसामयिक बनाउने सम्बन्धमा के गर्न सकिन्छ, भन्ने कोणबाट अध्ययन गर्ने निष्कर्षमा पुगियो ।

२.२.३ उद्देश्य

ऐन कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था र कार्यान्वयनमा आउन नसकेका प्रावधानहरूको कारण पत्ता लगाई ऐनलाई समसामयिक र व्यावहारिक बनाउने उपायको खोजी गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

२.२.४ मूल्याङ्कन ढाँचा तथा विधि

समितिले तोकिएको ऐनको उत्तर-विधायिकी परीक्षण वर्णनात्मक अध्ययनको ढाँचामा आधारित भई सञ्चालन गर्ने तय गरेको छ । यस अन्तर्गत नेपालको संविधान, ऐन तथा नियमावली, सर्वोच्च अदालतको आदेशहरू, अन्तराष्ट्रिय अभ्यास, जनसाधारण र सम्बद्ध निकायहरूको धारणाहरू बुझ्ने, सम्बन्धित विज्ञ, विशेषज्ञ समेतको विचार लिई आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने र प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने गरी यस अध्ययनको ढाँचा तथा विधि तय भयो ।

यसरी समितिले यस ऐनको परीक्षणको लागि प्राथमिक र द्वितीय दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने गरी निम्नलिखित विधिहरू अपनाएको थियो :

- (क) प्राथमिक तथा सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन तथा समीक्षा,
- (ख) सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गरी प्राप्त सार्थक प्रतिक्रिया सङ्कलन,
- (ग) ऐन कार्यान्वयन गर्ने सरकारी निकायहरूको धारणा सङ्कलन,

- (घ) अन्तरक्रिया मार्फत् विषय विज्ञ र सहभागीहरुको धारणा सङ्कलन, र
- (ङ) प्रश्नावली निर्माण गरी स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र सर्वसाधारणसँग सामुहिक छलफल एवं सुझाव सङ्कलन ।

२.२.५ अध्ययनको सीमा र क्षेत्र

सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन २०३३ को उत्तर-विधायिकी परीक्षण कुनै सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा आधारित भएर नभई तत्कालीन अवस्थामा ऐनले राखेको उद्देश्य पूरा गर्न सक्यो या सकेन, ऐनमा रहेका व्यवस्थाहरु आजको सन्दर्भमा उपयुक्त छन् वा छैनन् भन्ने विषयवस्तुका साथै सान्दर्भिक सामाजिक घटनाक्रमहरु पनि समितिको यस अध्ययनको क्षेत्र रहेको थियो ।

२.३ कार्यान्वयन चरण

यस ऐनको उत्तर-विधायिकी परीक्षण एवं कार्यान्वयन मापन मूल्याङ्कन कार्यलाई देहायको क्रमानुसार कार्य अघि बढाइएको थियो :-

२.३.१. प्राथमिक तथा सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन तथा समीक्षा

२.३.१.१ नेपालको संविधान

नेपाल बहुजातिय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतायुक्त मुलुक हो । नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै सामन्ती, निरंकुश, केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्थाले सृजना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै बहुजातिय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक

ऐक्यवद्धता, सहिष्णुता सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गर्दै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरीएको छ । त्यस्तै मौलिकहक अन्तर्गत व्यक्तिले सम्पत्ति आर्जन गर्ने, हकभोग गर्ने, आफ्नो आस्था अनुसारको धर्म अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्न पाउने, आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्द्धन गर्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी प्रत्येक नागरिकले संविधान र कानूनको पालना गर्नु कर्तव्य हुने कुरा समेत उल्लेख रहेको छ ।

राज्यका निदेशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वमा सामाजिक र सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्बन्धी नीति अन्तर्गत स्वस्थ र सभ्य संस्कृतिको विकास गरी सामाजिक सुसम्बन्धमा आधारित समाजको निर्माण गर्ने, देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवं सह-अस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने रहेको छ । त्यसैगरी न्याय र दण्ड व्यवस्था सम्बन्धी नीति अन्तर्गत न्याय प्रशासनलाई छिटो छरितो, सर्वसुलभ, मितव्ययि, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउने रहेको छ ।

संवैधानिक सर्वोच्चता र कानूनी राज्यको अवधारणालाई मूर्तरूप दिनको लागि संविधानले मार्गनिर्देश गरे अनुसारको र समाजले अपनत्व ग्रहण गर्न सक्ने व्यावहारिक समयसापेक्ष कानूनको निर्माण भएमात्र कानूनको कार्यान्वयन सहज हुन सक्छ । अतः परिवर्तित राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक परिवेशमा

चारदशक भन्दा बढी पुरानो हालसम्म कार्यान्वयन हुन नसकेको असान्दर्भिक मृत प्रायः कानून राखिराख्नु कुनै पनि आधारमा उपयुक्त देखिदैन ।

२.३.१.२ ऐन कार्यान्वयन एवं सुधारमा नेपाल सरकारको प्रयास

नेपालको संविधान, २०१९ मा मौलिक हकको व्यवस्था भए तापनि सार्वजनिक प्रयोगको लागि तत्कालिन श्री ५ को सरकारले मौलिक हकमा बन्देज लगाउन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको र सक्रिय राजतन्त्र र एकदलीय शासन व्यवस्था भएको उक्त समयमा सामाजिक व्यवहारमा तडक भडक गर्ने प्रवृत्ति हटाउने उद्देश्यले यो ऐन जारी भए पनि सो अनुरूप कार्यान्वयन हुन भने सकेन । सरकारका उच्च पदस्थ व्यक्तिहरुबाट नै ऐनको परिपालना भएन । बरु यसलाई राजनीतिक प्रतिशोध साध्ने हतियारको रूपमा प्रयोग गरियो । ऐन जारी भएको ४४ वर्ष पुग्दा तीन तीन वटा संविधान जारी भइसक्दा पनि हालसम्म यो ऐनमा खासै संशोधन भएको देखिदैन भने यसको कार्यान्वयनमा स्वयं सरकार उदासिन रहेको पाइन्छ ।

नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले वि.सं. २०७० सालमा ऐन समयानुकूल नभएको भनी ऐन खारेज गर्ने गरी सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐनको नयाँ विधेयक मस्यौदा तयार गरेको देखिन्छ । तर उक्त विधेयक तत्कालिन व्यवस्थापिका-संसदको हैसियतमा संविधानसभामा पेश हुन सकेन ।

वि.सं. २०७० सालमा भएको अर्को संविधानसभाको निर्वाचन पश्चात् गृह मन्त्रालयबाट वि.सं. २०७१ साल जेठमा पुनः 'सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०७१' संविधानसभामा पेश भई वि.सं. २०७३ सालमा सम्बन्धित समितिमा छलफल भई समितिको प्रतिवेदन समेत तयार भएको देखिन्छ । तथापि समितिले तयार गरेको प्रतिवेदन सहितको विधेयक तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसदमा पेश नगरी तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसद विघटन

भएको कारणले ऐनको रूप धारण गर्न सकेन् । त्यसै गरी वि.सं. २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भए पश्चात कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०७५ को मसौदामा सहमति दिई गृह मन्त्रालयमा पठाएकोमा सो मसौदा हालसम्म पनि संसदमा दर्ता भएको देखिदैन ।

२.३.१.३ ऐन कार्यान्वयनमा न्यायिक सक्रियता

वि.सं. २०५४ सालमा रिट निवेदन (रिट नं २९५७) मा वि.सं. २०५६ भाद्र २९ गते फैसला भई गृह मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक जारी आदेशमा देहाय बमोजिम व्याख्या भएको छः

१. सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ ले निषेध गरेको कार्य नगर्न र गरेमा दण्ड समेत हुने कुराको रेडियो, टेलिभिजन र सञ्चारका माध्यमद्वारा प्रचारप्रसार गर्नु गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।
२. कानूनलाई जीवन्त राख्न कारवाहीको पक्षलाई शसक्त र चुस्त बनाई ऐनको व्यवस्था कडाईका साथ लागू गर्न गराउन आवश्यक कदम चाल्नु र यसदिशातर्फ सामाजिक चेतना जगाउन, सर्वसाधारणलाई यो ऐनको व्यवस्था जानकारी गराउन उत्प्रेरित गर्न आवश्यक कार्य गर्नु ।

त्यसैगरी वि.सं. २०५८ सालमा ऐन कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले पहल गरेको नदेखिएको र सर्वोच्च अदालतको भएको फैसला कार्यान्वयन नभएको भनी गृह मन्त्रालय समेतलाई अदालतको अवहेलनामा (विविध ९३ नं) श्री सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दर्ता भई वि.सं. २०६५ साल पौष १७ गते फैसला कार्यान्वयनको लागि आदेश भएको छ ।

त्यस्तै सोही ऐनको सम्बन्धमा वि.सं. २०६३ सालमा श्री सर्वोच्च अदालतमा पुनः अर्को रिट निवेदन (रिट नं ०६३-WS-००१९) दर्ता भएकोमा वि.सं. २०६५ साल आषाढ २६ गते भएको फैसलाबाट ऐन कार्यान्वयनको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ ।

त्यस्तै २०६३ सालमा मीरा हुंगानाले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई विपक्षी बनाई सर्वोच्च अदालतमा सो ऐनको दफा ४ को उपदफा (१) र (३) अमान्य र बदर घोषित गर्न माग गरी दायर गरेको मुद्दामा (ने.का.प. रिट नं १३१, नि नं ७७४२) सर्वोच्च अदालतले समानताको सिद्धान्तमा आधारित कानूनी व्यवस्था गर्नु गराउनु भनी मिति २०६३।८।२८ मा फैसला गरेको देखिन्छ ।

२.३.१.४ अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरु

नेपालमा जस्तै अन्य मुलुकमा सामाजिक व्यवहार सुधार गर्ने सम्बन्धमा ऐन बनाएको पाइदैन । विषयवस्तु अनुसार बेगला बेग्लै ऐन बनाई नियन्त्रण र सुधार गर्न खोजेको देखिन्छ । अन्य मुलुकमा खास गरी दाइजो, विवाहमा दिइने उपहार, Bride Price तथा घरेलु वा पारिवारिक हिंसा नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धी ऐन बनाई लागू गरेको पाइन्छ ।

भारतमा मुस्लिम र अन्य भारतीयहरुको लागि अलग अलग पारिवारिक कानूनहरु रहेको छ । भारतमा दाइजो निषेध सम्बन्धी ऐन (Dowry Prohibition Act, 1961), दाइजो निषेध सम्बन्धी नियमावली (The Dowry Prohibition (Maintenance of Lists of Presents to the Bride and Bridegroom) Rules, 1985), हिन्दु विवाह ऐन, १९५५; हिन्दु उत्तराधिकारी ऐन, १९५६, भारतीय दण्ड संहिता (The Indian Penal

Code, 1860), भारतीय प्रमाण कानून (Indian Evidence Act, 1872) जस्ता ऐनहरु कार्यान्वयनमा रहेको छ । भारतमा विशेष गरी दाइजो तथा घरेलु हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी विषय समेटन खोजेको देखिन्छ । The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 ले दाइजोको कारणले हुने हिंसालाई कसूर मानेको पाइन्छ । पाकिस्तानमा कानूनतः दाइजो दिने लिने विषयलाई गैरकानूनी मानिएको छ । पाकिस्तानमा पनि भारतमा जस्तै दाइजो तथा विवाहमा दिइने उपहार नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा Dowry and Bridal Gift (Restriction) Act, 1976 रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी Family Court Act, 1964 मा पनि दाइजो जस्ता कुरालाई निषेध गरेको छ । बंगलादेशमा Dowry Prohibition Act, 1980; Dowry Prohibition (Amendment) Ordinance, 1982 and Dowry Prohibition (Amendment) Ordinance, 1986 जस्ता कानून रहेका छन् । श्रीलंकामा नेपाल, भारत, पाकिस्तान तथा बंगलादेशमा जस्तो दाइजो नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा कुनै कानून बनेको पाइदैन । श्री लंकामा दाइजोलाई Dewedda को नामले जानिन्छ । दाइजोको कारणले कतिपय अवस्थामा पारिवारिक हिंसा पनि भएको पाइन्छ । तर यो प्रचलन क्रमशः घटदो अवस्थामा रहेको छ । बेलायतमा महाद्विपिय कानून (सिभिल ल) भन्दा फरक पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गर्ने छोरीको हक र आफ्नै नाममा सम्पत्ति तथा अन्य अधिकार राख्ने महिलाको अधिकार भएको कानूनी व्यवस्था रहेको छ । अमेरिकामा दाइजो प्रणाली कानूनी रूपमा मान्यता प्राप्त छैन । दाइजो भुक्तान (वा दुलही मूल्य) अमेरिका मा साधारण चलन छैन। अष्ट्रेलियामा दाइजो दिने लिने सम्बन्धी विषयमा कुनै कानूनी व्यवस्था भएको

पाइदैन । अष्ट्रेलियामा बसोबास गर्ने दक्षिण एसिया समुदायका मानिसहरुमा दाइजो सम्बन्धी विवाद भएको पाइन्छ ।

त्यसैले विकसित मुलुकमा सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन वा दाइजो तथा उपहार नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धी छुट्टै कानून नभए तापनि प्रायः मुलुकमा घरेलु हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी ऐन रहेको देखिन्छ ।

२.३.२ सामाजिक सञ्जाल मार्फत् सुभाब सङ्कलन

सामाजिक सञ्जाल (फेसबुक, ट्वाट्सएप, भाइवर र टुइटर) मा ऐनमा भएका मुख्य बुँदाहरुलाई एक मिनेट बाइस सेकेन्ड लामो भिडियो सन्देश समितिका माननीय सभापति मार्फत् सुभाब प्राप्तिका लागि अनुरोध सहित प्रस्तुत गरियो । उक्त भिडियो नेपालभर सामाजिक सञ्जाल प्रयोगकर्ता करीब पाँच लाख व्यक्तिले हेरेको पाइयो । त्यसबाट आएका एक सय पचासवटा सुभाबहरुमध्ये करीब एक सयवटा सुभाब विषय केन्द्रित र महत्वका रहेका थिए । ती सुभाबहरु विशेष गरी विवाह परम्परासँग सम्बन्धित थिए । विवाह गर्दा भौतिक साधन र सम्पत्ति दिने जुन प्रथा, परम्परा छ, त्यसलाई निर्मुल पार्नु पर्छ र यसको अन्त्यका लागि स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवारी र अधिकार हुनु पर्दछ, भन्ने एकथरि सुभाब रहेको थियो । विवाहमा दुई सय जनासम्म जन्ती लान र भोजमा सहभागी गराउन पाइने कानूनी प्रबन्ध अहिलेका लागि उपयुक्त हुन सक्ने कुरा पनि सुभाबमा आएका थिए । प्रायः जनताहरुबाट उच्चपदस्थ व्यक्तिहरुबाट विवाहमा बढी खर्च गर्ने प्रवृत्तिलाई कटाक्ष गरिएको थियो । कानूनको उल्लंघनमा सबैलाई बराबर कारवाहीको व्यवस्था हुनु पर्छ । यो कानून संशोधन गरी समसामयिक बनाइनु पर्दछ । आफ्नो आर्थिक आवस्थाभन्दा बढी खर्च गर्ने प्रवृत्ति सामाजिक परम्परामा बढ्दै गएको कारणले समाजमा आर्थिक विकृतिले विकराल रूप लिँदैछ । त्यसैले समयमा नै कानूनी

व्यवस्थाको पालना गराई समाजमा हुने गरेका आर्थिक विकृति विसंगतीको अन्त्य गर्न सरकारको ध्यान जानु पर्छ भन्ने आशय पनि सुभाबमा समेटिएका थिए ।

२.३.३. कार्यान्वयनकारी निकाय र सरोकारवालाहरुको धारणा

२.३.३.१ नेपाल कानून आयोग

नेपाल कानून आयोगका अध्यक्ष श्री माधव पौडेलबाट प्राप्त धारणा यसप्रकार रहेको छ । यो ऐन जारी भएको ४३ वर्ष बितिसकेको छ । तर प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आउन भने सकेको छैन । ऐनको पुनरावलोकन अत्यावश्यक रहेको छ । सर्वोच्च अदालतले समेत ऐनको समसामयिक सुधारको लागि निर्देश गरिसकेको हो । ऐन कार्यान्वयनको लागि सरकारको आवश्यक प्रतिवद्धता नदेखिएको, सामाजिक व्यवहारमा अन्तराष्ट्रिय अभ्यासहरुको वढ्दो प्रभावका कारण समेतले थपिएका नयाँ-नयाँ सामाजिक परम्परालाई यस ऐनले समेट्न नसकेको देखिन्छ । नेपाल भित्रका सबै जातजातिका सामाजिक व्यवहारलाई समेत यस ऐनले समेट्न नसकेको कुरा लाई स्वीकार गर्दै अब नयाँ कानून निर्माणको आवश्यकता भइसकेको छ । कार्यान्वयन विहिन अवस्थामा कानूनहरु हुनु भनेको दण्डहिनतालाई बढावा दिनु हो । यसलाई अन्त्य गर्ने तर्फ तत्काल कदम चाल्नु पर्दछ । नेपाल कानून आयोगको लिखित रायलाई जस्ताको त्यस्तै **अनुसूची -१** मा समावेश गरिएको छ ।

२.३.३.२ कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय

कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट सहभागी सहसचिव श्री लीला देवी गड्तौलाबाट आएका धारणा यसप्रकार रहेको छ । यो कानूनको मापन र मूल्याङ्कनको लागि प्रस्तुत कार्यपत्रमा सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ कार्यान्वयनकारी निकायबाट कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा ऐनमा सामाजिक व्यवहारको परिभाषा नै समय सापेक्ष नरहेको, उजुरी सम्बन्धी व्यवस्था स्पष्ट नरहेको, यस सम्बन्धी मुद्दामा सरकारवादी हुने भनिए तापनि मौजुदा फौजदारी संहितामा यस प्रकृतिका अपराधलाई समावेश नगरिएको र कार्यान्वयनकारी निकायमा जिम्मेवारी बोधको अभाव रहेको लगायतका कारण ऐन कार्यान्वयनमा आउन नसकेको हो । यसका साथै ऐन कार्यान्वयनमा नेपाल सरकारको प्रयास र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको व्याख्या सहित अब बन्ने ऐनमा के-के कुरा समावेश गर्नु जरुरी छ भन्ने कुरालाई समेटी सोह्रवटा बुँदामा सुझाव प्राप्त भएका छन् । जसलाई **अनुसुची -२** मा जस्ताको त्यस्तै समावेश गरिएको छ ।

२.३.३.३ गृह मन्त्रालय

गृह मन्त्रालयबाट ऐनको कानूनी व्यवस्था, कानून कार्यान्वयनको अवस्था र विद्यमान चुनौती सहितको शीर्षक राखेर कानून कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारण र कमजोरीहरू के-के रहे भन्ने कुराको दफावार विश्लेषण सहितको प्रतिवेदन समितिमा पेश भएको छ । हालसम्म सामाजिक कार्यमा खलल पुग्ने कार्य भएको भनी उजुरी प्राप्त नभएको र ऐनको दफा ७, ८, ९ र १० मा उल्लिखित सीमा पावन्दीलाई पालना गरी कार्यान्वयन भएको अवस्था नदेखिएको, दाईजो प्रथा

पूर्णरूपमा उन्मुलन हुन नसकेको र ऐनमा तोकिए जति जन्ती सम्बन्धी व्यवस्था, घर सजावट र कहिलेकाहीं गरगहना, लुगा कपडा, नगद-जिन्सी माग भई विवाह नहुनेसम्म अवस्था देखा परेको र भारतसँग सीमाना जोडिएका जिल्लाहरुमा एक-अर्कामा विवाह गर्ने हुनाले ऐनको कार्यान्वयन गर्न कठिनाई परेको, तिलक सम्बन्धी हुने गरेको व्यवहारहरु दुवै पक्षबाट गोप्य राख्ने कुराको विकास भएकोले बाहिर जानकारीमा आउन नसकेको लगायतका कारणले यस ऐनलाई सामाजिक अवस्थासँग मिल्दो जुल्दो हुने गरी सुधार गर्दै लैजानु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यसका कतिपय प्रावधानहरुले विशेष गरी जनजातिहरुको आफ्नो संस्कृति, परम्परा र धर्म तथा सामाजिक व्यवहार जस्ता कुराहरुलाई एकै प्रकारको मापदण्ड लागू गर्न कठिनाई रहेको अवस्था समेतका कुरा उल्लेख छ । जसलाई यस प्रतिवेदनको **अनुसूची -३** मा समावेश गरिएको छ ।

२.३.४ विज्ञहरुसँगको छलफल कार्यक्रम

समितिले सामाजिक, आर्थिक, कानूनी, दार्शनिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट यो ऐनको व्याख्या र विश्लेषणको लागि तत्-तत् विधाका विज्ञहरुको विचार सहितको प्रस्तुति र प्रस्तुत विचारमाथि टिप्पणीकारहरुले टिप्पणी गर्ने गरी एउटा अर्न्तक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गर्‍यो । उक्त कार्यक्रममा राष्ट्रिय सभाका सबै सदस्यहरु सरकारी तथा गैरसरकारी संघ सस्थाका प्रतिनीधिहरु र विभिन्न छापा तथा डिजिटल मिडियाहरुको बाक्लो उपस्थितिमा संघीय संसद सचिवालय, कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिको सभाकक्षमा समितिका सभापति माननीय परशुराम मेधी गुरुङको अध्यक्षतामा मिति २०७६ मंसिर २० गते सम्पन्न भएको थियो ।

२.३.४.१ कार्यक्रमको परिचय

समितिले आयोजना गरेको उक्त कार्यक्रममा राष्ट्रिय जनता पार्टीका नेता तथा समितिका सदस्य मा. वृषेशचन्द्र लालले स्वागत मन्तव्य राख्नुहुँदै यो ऐन लगायत नेपालका धेरै ऐनहरूले जनताका सामाजिक अपेक्षा पूरा गर्न नसकिरहेको विद्यमान अवस्था र तिनीहरूको उत्तर-विधायिकी परीक्षण गरी जनअपेक्षा अनुकूल बनाउन जरुरी भइसकेको कुरा अभिव्यक्त गर्नु भयो । उहाँले यो एउटा राम्रो कामको थालनी भएको र यसमा सबैको सहयोग हुन जरुरी छ भन्ने विचार प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । संघीय समाजवादी पार्टीका तर्फबाट मा. प्रमिला कुमारीले ऐनको परीक्षणको नयाँ काम धेरै नै महत्वको र यस कार्यलाई सबैको सहयोगमा अगाडी बढाउनु पर्दछ भन्ने विचार प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । प्रमुख प्रतिपक्षी दल नेपाली कांग्रेसका नेता मा. डा. मिनेन्द्र प्रसाद रिजालले शीर्षक सहज तर जवाफ त्यति सहज नरहेको भन्दै आफ्नो मन्तव्यको शुरुवात गर्नु भएको थियो । यस जटिल विषयमा विधायन व्यवस्थापन समितिले छलफल गराएर महत्वपूर्ण काम गरेको प्रति धन्यवाद दिँदै केही आफ्नै अनुभवहरूलाई प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । उहाँले ऐन बन्ने तर कार्यान्वयन नहुने कुरा राम्रो हैन तर दण्ड बढाएर समाजलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने पनि लाग्दैन र दण्डको त्रासमा समाज नियन्त्रण गर्नेतर्फ समाजको प्रवृत्ति अघि नबढोस् भन्ने कुरामा ध्यान राख्नु दिनु पर्ने भन्नु भयो । भोज भतेर बाध्यता बन्ने, ठूलो भोज भतेर गर्नका लागि कमाउनै पर्ने अर्को बाध्यता बन्ने समेत देखिन्छ । कम्तीमा नेतृत्व तह रोल मोडल हुन सके हुन्थ्यो, माननीयहरूबाटै त्यसो हुन सकेहुन्थ्यो र संसदबाट विदा

हुँदै गर्दा समाजका लागि देखाउन लायक चिज लिएर जान पाए हुन्थ्यो भन्ने धारणा उहाँले राख्नु भएको थियो । राष्ट्रिय सभामा सत्तापक्षी दलका नेता माननीय दिनानाथ शर्माले समितिले यस कानूनको मापन गर्ने कार्यलाई शुरुवात गरेको र त्यसमा सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ लाई मापनको लागि छनौट गरेकोप्रति खुशी व्यक्त गर्दै कानून बन्ने तर कार्यान्वयन नहुने अवस्था स्वभाविक नभएको, अझै माथिल्लो तहबाटै कार्यान्वयन नहुने कुरा त भन् विडम्बना नै रहेको तर्फ औँल्याउनु भयो । यस्तो अवस्थामा विज्ञहरुको रायको आधारमा ऐनको अडिट गर्ने र ऐनलाई सुधार गर्ने कार्यमा सहयोग पुग्ने आफ्नो धारणा राख्नु भएको थियो ।

विज्ञहरुको विचार प्रस्तुति पश्चात् सहभागी मा. सदस्यहरुबाट विषय आधारित प्रश्नहरु राख्ने कार्य पनि भएको थियो ।

२.३.४.२ विज्ञहरुबाट प्रस्तुत विचारहरु

२.३.४.२.१. कानूनी दृष्टिकोणबाट डा.युवराज संग्रौला

वरिष्ठ अधिवक्ता डा.युवराज संग्रौलाले आफ्नो धारणा राख्ने क्रममा यो ऐन व्यापक तत्कालीन सामाजिक र सांस्कृतिक खोजको आधारमा नबनेको र यसका अन्तर्वस्तु सामाजिक परिवेशसँग मिल्दोजुल्दा नभएको कुरा औँल्याउनु भयो । साथै कानून निर्माण कार्य Social Engineering हो । त्यसैले कानून निर्माणपूर्व व्यापक सार्वजनिक मतका आधारमा व्यापक समाजको हितलाई ध्यानमा राखी समाजलाई बदल्ने उद्देश्य राख्नु पर्दछ । संविधानमा राज्यको

नीति सम्बन्धी भागमा सामाजिक नीति त्यसैको निर्देशनमा सकारात्मक सामाजिक मत, मानवअधिकारका घोषणाहरु, प्रथा, परम्परा र राजनैतिक दलले निर्वाचनका बखत सार्वजनिक गरेका घोषणाहरु कानून निर्माणका लागि हाम्रा पर्याप्त आधारहरु हुन् । यसका अतिरिक्त विषयको पहिचान गरौं, सम्बन्धित निकायले अवधारणापत्र तयार गरोस्, विधायिकी सिद्धान्त र मान्यताहरुको आलोकमा समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय अध्ययन गरौं, योजनाविद्हरुले योजनाको खाका तयार पारुन् । यति काम गरेपछि विज्ञ एवं कानूनविद्हरुले कानूनको मस्यौदा गर्ने हो । यसरी बनेको कानून मात्रै प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन्छ भन्दै सामाजिक व्यवहार सुधार ऐनको उद्देश्य भनेको समाजको सामाजिक व्यवहार व्यवस्थापन गर्ने हो र सामाजिक अपराधको पहिचान पनि गर्ने हो । यसो गर्ने हो भने कानून बनाउनुको अर्थ हुन्छ अन्यथा सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन को आज जे जस्तो हालत छ फेरि पनि त्यस्तै हालत हुन सक्छ भन्दै उहाँले सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन सांस्कृतिक संहिताको रूपमा आउनु पर्ने कुरामा जोड दिनुभएको थियो ।

२.३.४.२.२. दार्शनिक दृष्टिकोणबाट डा. खगेन्द्र प्रसाई

डा. खगेन्द्र प्रसाईले यस ऐनको उद्देश्यमाथि केन्द्रित भइ सामाजिक व्यवहारहरुको कानूनी नियमनको औचित्य बारेमा प्रश्न उठाउँदै सामाजिक संस्कार र संस्कृति माथि

प्रशासनिक नियन्त्रणको औचित्य पुष्टि हुनुपर्ने भन्ने धारणा राख्नु भयो । ऐनको ऐतिहासिकता र सामाजिक वैधता कति छ भन्ने आधारमा कानूनको कार्यान्वयन कति भयो वा हुन्छ भन्ने मापन गर्न त सकिएला तर उदारवादी कोणबाट हेर्ने हो भने यो मान्छेको निजि स्वतन्त्रताको कुरा हो अरुलाई असर नपरेसम्म उपभोग गर्न पाइन्छ । किनभने संविधानले सम्पत्ति आर्जन गर्ने स्वतन्त्रता दिन्छ, भने खर्च गर्न किन रोक्ने भन्दै यी दुवै पक्षका विचमा तार्किक सम्बन्ध देखिदैन भन्ने दृष्टिकोण उहाँको थियो । भोजभतेरको नाममा अथाह खर्च गर्ने कुरा नैतिक हिसावमा गलत छ । व्यक्तिले स्वतन्त्रता उपभोगका नाममा समाजका अन्य व्यक्तिमाथि असर पुऱ्याउन मिल्दैन यसले समाजको अर्को पंक्तिलाई अलगाव पैदा गरिदिन्छ । तर कुनै पनि औचित्यपूर्ण कारण नभइ नियन्त्रण गर्न नमिल्ने आफ्नो धारणा राख्दै अनुगमन र व्यवस्थापन गर्न सकिने तर त्यसको लागि मात्रै कैयन गुणा प्रशासनिक जनशक्ति बढाउनुपर्ने भन्दै आफ्नो महत्वपूर्ण विचार राख्नु भएको थियो ।

२.३.२.२.३. अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हरि रोक

अर्थशास्त्रिय दृष्टिकोणबाट आफ्नो विचार राख्नुहुँदै विश्लेषक हरि रोकाले यो ऐनलाई सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन होइन, जन्ती ऐन भनि दिए हुन्छ किन भने यसले विविधतायुक्त समाजलाई बिर्सेको छ, भन्दै आफ्नो धारण राख्नु भएको थियो । हाम्रा कानूनहरु मुलतः समाज

कसरी निर्मित गरियो भन्ने आधारमा निर्माण भएको छ भन्दै मोगानले ४० वर्षसम्म अमेरिकी आदिवासी समाजमा परिवार, सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति बारेको अध्ययन र फ्रेडरिक एङ्गोल्सको पुस्तकको चर्चा गर्दै जयस्थिति मल्लको सामाजिक सुधार, राणाकालिन अवधिको दास प्रथा, सति प्रथा उन्मुलन, २००७ सालपछिको विर्ता उन्मुलन र भूमिसुधार जस्ता विषयहरूलाई तत्कालिन समाजका उपज हुन् भन्नु पर्छ । नवउदारवादी अर्थतन्त्र, बसाइसराइ, वैदेशिक रोजगारीले सामाजिक व्यवहारहरू निर्माण र परिवर्तन, उत्पादन पद्धतीमा आइरहेको परिवर्तन र नेपाली समाजको भुईतहमा आइरहेको आर्थिक परिवर्तनको सापेक्षतामा यस ऐनको मापन र अध्ययनपश्चात परिमार्जन हुन आवश्यक छ । तर त्यो काम सङ्घीय संसदले गर्ने हो कि स्थानीय संसदले भन्ने कुरा ध्यान दिन जरुरी रहेको भन्दै हालको ऐनले भने सिंगो नेपाली संस्कृती र परम्परालाई समेट्न नसकेको तर्फ औल्याउनु भएको थियो ।

२.३.४.२.४. सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट विश्वभक्त दुलाल (आहुती)

सांस्कृतिक पक्षबाट आफ्नो धारणा व्यक्त गर्नुहुँदै विश्वभक्त दुलाल (आहुती) ले आफ्नो प्रस्तुतीको आरम्भमा नै नेपालको अहिलेको अवस्था के हो ? विश्वव्यापी रूपमा हाबी भएको सांस्कृतिक गतिसँग प्रतिरोध गर्ने कि परिमार्जन गरेर लागू गर्ने भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुपर्छ भन्ने

कुरा नै यतिवेलाको बहसको विषय हो भन्दै पञ्चायतमा बनेको ऐन पञ्चायतले जसरी सोच्ने गर्दथ्यो सोही बमोजिम आएको छ । यस ऐनले खाली संस्कारको नियन्त्रण र खर्च कटौतीको मात्र कुरा गरेको हुनाले सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन नभनेर संस्कारको नियन्त्रण र खर्च कटौती ऐन भने हुन्छ । विवाहमा कन्याहरु दानमा पर्ने पुरुषहरु दान गर्ने स्थानमानको अन्त्य हुनुपर्दछ । भन्दै हाम्रो मौलिक संस्कृति छ त्यसको अध्ययन गर्न प्यो । कुरिति, कुप्रथामा प्रशासन प्रयोग गर्ने हो, संस्कृतिमा हैन । संस्कृति र संस्कारमा रहेको कुरिति, कुप्रथा, समाजको कमजोरी के हो, पहिचान गर्न प्यो जुन कुरा हदसम्म प्रशासन प्रयोगको औचित्य हुन सक्ला यो ऐनले त्यस तर्फ ध्यान दिएको छैन । त्यसैले संस्कृति सम्बन्धी मुद्दा प्रशासनिक ढङ्गले हल गर्ने विषय हैन भन्दै आफ्नो धारणा व्यक्त गर्नु भएको थियो ।

२.३.४.२.५. सामाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट प्रा.युवराज लुइँटेल

समाजशास्त्रिय दृष्टिकोणबाट आफ्नो प्रस्तुति राख्दै प्राध्यापक युवराज लुइँटेलले यो ऐन तत्कालिन समाजमा समाजको तडकभडक र फजुल खर्च नियन्त्रण गर्ने उपजको रूपमा आएको व्याख्या गर्दै यो ऐनले बहुलतायुक्त समाजलाई स्वीकार गर्दैन भने मधेश र मध्यम वर्गलाई नियन्त्रण गर्ने ध्येय राखेका देखिन्छ । ऐन प्रष्ट छैन तर यसलाई विकाससँग जोड्दै अहिलेको बदलिएको समाज,

गरीबी घटेसँगै बजारको विस्तार भएको र शिथिल उद्यमशिलतासँगै राजनीतिक पेशाकरण भएको र यतिबेला समाज नगद आर्जन गर्ने बजारको खोजी गर्ने र उपभोगलाई पश्रय दिने खालको छ । सत्ता र व्यवस्था परिवर्तन छ तर संस्कार परिवर्तन हुन सकेको छैन उच्च राजनीतिक तह असल नमुना पस्कन असफल छ तसर्थ बरालिएको राजनीतिले आर्थिक क्रान्ति, सामाजिक रुपान्तरण र समाजवाद जस्ता अलपत्र परीकल्पना पस्केको छ भन्दै अहिलेको वर्तमान समाजको रुपरेखा प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । उपरोक्त सामाजिक परवेशमा यो कानूनको कार्यान्वयन अहम् प्रश्न भनेको हाम्रो सामाजिक उद्देश्य लगानी कि उपभोगमा अन्तरनिहित छ । आय आर्जन मात्रैले विकास हुँदैन विकासका लागि लगानी चाहिन्छ लगानी भएन भने विकास असम्भव छ । उपभोग र विकासका कानूनी अवधारण अन्तर्गत नै यस्ता कानूनको कार्यान्वयनमा सम्भव छ भन्ने आफ्नो महत्वपूर्ण धारणा व्यक्त गर्नु भएको थियो ।

२.३.४.३ विज्ञहरुको प्रस्तुति माथि टिप्पणी

२.३.४.३.१. डा. खगेन्द्र प्रसाईको प्रस्तुतीमा डा. बेदुराम भुसाल

प्रस्तोताको व्यक्तिका अधिकारमाथि नियन्त्रण गर्न पाइदैन भन्ने कुरामा सहमत हुन सकिन्न । धनीको चुरीफुरीले गरिबमा स्वतः नकारात्मक असर पारिहाल्छ यसै आधारमा

पनि त्यस्ता क्रियाकलाप नियन्त्रण अनिवार्य बन्छ । यो विषय केवल व्यक्तिको हैन समाजको हो समाजको सापेक्षतामा यसलाई हेर्नु पर्छ । नागरिकका केवल अधिकार मात्रै हैन कर्तव्य पनि छन् र राज्यको दायित्व पनि छ भन्ने कुरा बिसर्जन मिल्दैन । समाज परिवर्तनशिल भएभै संस्कार र संस्कृति पनि बदलिन्छन् भन्ने कुरा प्रस्तुतिमा आएन । राज्य अभिभावक हो समयानुकूल कानून बनाउने दायित्व उसको हो । यो ऐनको बारेमा टिप्पणी गर्नुपर्दा यो ऐन, ऐन नै होइन सबै सामाजिक व्यवहारलाई पनि समेटेको छैन हिन्दु संस्कारका केही विषयमा खर्च कटौती सम्मको कुरा गर्छ, अपुर्ण र अहिले त असान्दर्भिक पनि छ । तसर्थ वर्ग, जाति, भाषा, लिङ्ग, र संस्कृतिका आधारमा जोडिएर ती आधारमा विभेद गर्ने व्यवहारलाई सुधार, परिमार्जन र नियन्त्रण गर्न जरुरी छ । आजको समाजको कुरा गर्दा समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने चरणमा छौ । यो चरण भनेको पूँजीवाद र समाजवाद बीचको संक्रमणको अवस्था हो त्यसैले दुवैका चरित्रहरु यसमा देखा पर्दछन् तथापि उत्पादनका साधन माथिको निजि स्वामित्वको अन्त्य, विभेदको अन्त्य र राज्यको अन्त्य समाजवादका आधारभुत मान्यता हुन भनी मार्क्सले भनेको कुरा यतिवेला स्मरण गर्न जरुरी छ भन्दै सामाजिक व्यवहारमा हुने खर्चिलो प्रवृद्धिलाई रोक्नु जरुरी रहेको र यस ऐनले अहिलेको यस परिवर्तनशिल संस्कार र संस्कृतिलाई समेट्न

नसकेको कारणले समायानुकुल कानूनको निर्माण गर्नु आवश्यक रहेको प्रति औल्याउनु भएको थियो ।

२.३.४.३.२. हरि रोकाको प्रस्तुतिमा मा. सुरेन्द्र पाण्डे

पञ्चायतकालमा उत्पिडन मात्रै हैन सुधार पनि गर्ने प्रयत्न गरिएको थियो भन्ने कुराको उदाहरण हो प्रस्तुत सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन २०३३ तर समाजको सिमित क्षेत्रलाई मात्रै यो ऐनले समेटेको छ । तिलक जस्ता शब्दको प्रयोगले मधेशलाई हेर्न खोज्यो कि भन्ने सम्म देखिन्छ । सामाजिक व्यवहार सुधार गर्न दण्डको व्यवस्था सहितको ऐनको व्यवस्था गरियो तर सुधार भएको देखिएन । दण्डका साथसाथै सामाजिक व्यवहारका नाममा खर्च गर्ने रकमलाई आम्दानी र करको दायरामा समेत जोड्न सकेको भए सफल हुन्थ्यो कि भन्ने लाग्छ । अब सुधार र परिमार्जन गर्दा यो विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ । हामी मार्क्सवादी भनेका छौं तर त्यसको छेउछाउसम्म पनि छैनौं बरु पूँजिको विकासले सामाजिक स्थितिमा बदलाव ल्याउछ भन्ने कुरा सत्य हो । यो ऐन तत्कालिन अवस्थामा स्वाभाविकै थियो अबको सन्दर्भमा अपर्याप्त छ । यसलाई परिमार्जन गरी पर्याप्त बनाउनु जरुरी छ । मानिसहरुलाई खर्च गर्न उत्प्रेरित गर्नु पर्छ, आम्दानी सँगै खर्च गर्न र आम्दानी र खर्चलाई करको दायरामा ल्याउन आवश्यक छ साथै यसको उल्लंघन भएमा दण्ड गर्ने व्यवस्था पनि अनिवार्य नै छ । अर्थतन्त्रले समाजलाई एकीकृत गरेको छ तथा अर्थतन्त्रको भूमिकालाई सिमित गर्नु असंभव छ ।

आजको आवश्यकताको पहिचान गरौं र आजकै खाँचो बमोजिम नयाँ ऐनको निर्माण गरौं भन्दै आफ्नो धारण राख्नु भएको थियो ।

२.३.४.३.३. विश्वभक्त दुलाल (आहुती) को प्रस्तुतिमा भरतमणी सुवेदी

प्रस्तोताका मत उपर भिन्न टिप्पणी गर्नु पर्ने अवस्था छैन, केही थप गर्ने सम्म प्रयत्न गर्नेछु । एकात्मक हिन्दु संस्कार सहितको पञ्चायतको मध्यावधिमा आएको यो ऐन गणतन्त्रको मध्यवैश र सैर्यौं थुंगा फुलका हामी भन्ने राष्ट्रिय गान कण्ठ गर्ने बेलामा पुनरावलोकन गर्दैछौं । संविधानले समाजवाद भने पनि हामी पूँजिवादको अभ्यास गर्दैछौं । राजनैतिक परिवर्तन छिटो छिटो हुने भए पनि सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनले समय लिदो रहेछ भन्ने उदाहरणका लागि यो ऐन काफी छ । राजनैतिक सत्ता परिवर्तन भए पनि सामाजिक सत्ता, प्रशासनिक सत्ता परिवर्तन हुन पनि समय लाग्दो रहेछ भन्ने कुरा यतिबेला सम्मको सामाजिक व्यवहार र प्रशासनिक व्यवहार हेर्दा मात्रै पर्याप्त हुन्छ । धर्मनिरपेक्षताको सन्दर्भमा यो ऐनको पुनरावलोकन गर्नु पर्छो भन्दै आफ्नो महत्वपूर्ण धारण राख्नु भएको थियो ।

२.३.४.३.४. प्रा. युवराज लुइटेलको प्रस्तुती मा सि.के.लालः

यो ऐनमा केही समस्या छन् केही सम्भावना पनि छन् र कार्यान्वयनका लागि केही सुझाव र सल्लाह छन् भन्दै आफ्नो प्रस्तुतिको थालनी गर्नु भएको थियो । सामाजिक

व्यवहार समाजको मूल्य मान्यता, समाजको गति, बजार र राज्यको अवस्थाको आधारमा निर्धारण हुने गर्दछ । प्रस्तुत सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन राजा विरेन्द्रको राज्यभिषेक र विवाहको परिघटना पश्चात् बनेको कानून हो । मध्यम वर्ग, उच्च घराना र तत्कालिन राज्यलाई चुनौती दिने मधेश समेतलाई नियन्त्रण गर्न यो कानून ल्याएको हो भन्ने कुरा तिलक नियन्त्रणको व्यवस्थाबाट पुष्टि हुन्छ । राज्य प्रगतिशिल भयो भने बजारलाई नियन्त्रण गर्छ तर राज्य प्रतिगामी भयो भने समाजलाई नियन्त्रण गर्छ । समाज प्रथाको नियन्त्रणमा हुन्छ, राज्य कानूनको नियन्त्रणमा हुन्छ तर राज्य र समाज विच अन्तरविरोध पैदा हुँदा अस्थिरता निम्तिन्छ । तसर्थ राज्य, कानून, समाज सबै राजनैतिक प्रणालीका आधार स्तम्भ हुन् । प्रथा परम्परा जस्ता विषयसँग सम्बन्धित कानून मुलतः स्थानीय सरकारका मामिला हुन् सङ्घीय चासोका विषय हुदैनन् । राज्यले जे गर्छ व्यापक अनुसन्धानका आधारमा वस्तुनिष्ठ तथ्यका आधारमा गर्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्नुपर्छ ।

२.३.४.४ छलफलको समापन

कार्यक्रमको अन्त्यमा समाज व्यवहार सुधार ऐन को उत्तर-विधायिकी परीक्षणको लागि प्राप्त विचारहरूले महत्वपूर्ण आधार प्राप्त भएको छ । प्राप्त विचारहरूको विश्लेषण र सश्लेषणबाट सही निष्कर्षमा पुग्न ठूलो मद्दत गर्ने छ । सहभागी राजनीतिक दलका नेताहरूको विचार र आमन्त्रित प्रस्तोताहरू र सहभागी सबैबाट उत्तर-

विधायिकी परीक्षण कार्यको यो प्रथम प्रयासमा ठूलो हौसला प्राप्त भएको छ, भन्ने संक्षिप्त मन्तव्यका साथ सबैलाई धन्यवाद सहित सभापतिबाट छलफल कार्यक्रमको समापन भएको थियो ।

२.३.५. सार्वजनिक सुनुवाइ

प्रदेश नं. १ को रामधुनी नगरपालीका वार्ड न. ५ मा मिति २०७६ माघ १० गते पूर्व योजना बमोजिम एक सय पाच जना स्थानीय सर्वसाधारण, बुद्धिजिवि, सामाजिक अभियन्ता र राजनीतिक अगुवाहरूको सहभागीतामा यस ऐनको उत्तर-विधायिकी सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रमको प्रारम्भमा ऐन मापन मूल्याङ्कनको महत्वबारे समिति सभापती परशुराम मेघी गुरुडले विचार राख्नु भएको थियो भने ऐनका अर्न्तवस्तुबारेमा संविधानसभा सदस्य एवं वरिष्ठ अधिवक्ता मा. खिमलाल देवकोटाले प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । कार्यक्रममा उपस्थित जनताहरू ऐनको मापन मूल्याङ्कनको कुरा पहिलो पटक सुन्दा ज्यादै उत्साहित भएका थिए । कार्यक्रममा सहभागीहरूबाट विचार प्राप्त गर्न विवाहिता महिला र पुरुष बाउन्न जना व्यक्तिलाई प्रश्नावली भराउने कार्य भएको थियो । दश जना महिला र बयालिस जना पुरुषले उक्त प्रश्नावली भरेका थिए । ऐनको पूर्व जानकारी भए नभएको हाम्रो प्रश्नमा ३१ प्रतिशतले मात्र जानकारी भएको भनी भनेको पाइयो । परम्परागत, अदालती र प्रेमविवाह सम्बन्धी हाम्रो प्रश्नमा २७ प्रतिशतले प्रेम विवाह गरेको र ७३ प्रतिशतले परम्परागत मागी विवाह गरेको पाइयो । मागी विवाह गर्नेहरूमा ४ प्रतिशतले दाइजो लिएको देखियो । प्रेम विवाह गर्नेहरूमा दाइजो लिने प्रथामा कमी आएको देखायो । जन्ती र भोज भतेरमा सहभागीको संख्याका बारेमा भने कसैले पनि ऐनको वास्ता

गरेको पाइएन । अहिले पनि समाजमा मागी विवाह नै प्राथमिकतामा रहेको र नगद तथा जिन्सी उपहारको रूपमा दहेज लिएको र दिएको पाइयो ।

यस छलफलले व्यक्तिले यस्ता सामाजिक कार्यक्रम उत्सवको रूपमा मनाउने र यस्ता कार्य व्यक्तिको सामाजिक प्रतिष्ठासँग जोडेर हेर्ने परम्परा भएकोले व्यक्तिले यस्ता कार्यको लागि ऋण नै गरेर भए पनि भव्य रूपमा नै गर्ने गरेको मत अधिक देखियो । सामाजिक व्यवहारमा बढ्दै गइरहेको खर्चिलो प्रवृत्ति र समाजमा नयाँ नौला संस्कृतिक चाडपर्वहरु समेत थपिदै गइरहेको तर व्यक्तिको आय स्रोत र खर्चको तालमेल भने समाजमा नभइरहेको कुरा अधिकांश सहभागीले बताएका थिए । व्यक्तिले कुनै पनि सामाजिक कार्य गर्दा चाहे वा नचाहेर पनि अत्यधिक खर्च गर्न हौसिने प्रवृत्ति बढिरहेको सहभागीहरुले बताए ।

ऐनले समाजका ति सम्पूर्ण सामाजिक व्यवहारहरुलाई समेट्न सक्दैन र त्यस्ता कार्य गर्दा कस्तो किसिमको कानूनी उपयुक्तता हुने हाम्रो समाजमा अन्योलको अवस्था छ । त्यसैले ति सम्पूर्ण सामाजिक व्यवहारहरुलाई समेटिने र अनुत्पादकमुलक कार्यमा बढ्दै गइरहेको खर्चिलो प्रवृत्तिलाई रोक्नको लागि जति सक्दो चाँडो सामाजिक व्यवहारहरुलाई उचित सम्बोधन गर्नसक्ने ऐन ल्याउनु आवश्यक रहेको यस सार्वजनिक सुनुवाइको अभिमत रहेको थियो ।

२.३.६ ऐन कार्यान्वयनको अवस्था समीक्षा

दफा	सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ ऐनका प्रावधान	कार्यान्वयनको अवस्था	समीक्षा
	प्रस्तावना : सामाजिक व्यवहारमा भइरहेको बढ्दो प्रतिस्पर्धात्मक तडक भडक र फजुल खर्चमा नियन्त्रण गर्न वाञ्छनीय भएकोले ।		ऐनको नाम र यसको उद्देश्य बीच तालमेल नरहेको । सामाजिक व्यवहार सुधार भनिए पनि ऐनको प्रावधानहरूले आर्थिक नियन्त्रण गर्न खोजिएको ।
१	संक्षिप्त नाम विस्तार तथा प्रारम्भ		४४ वर्ष पुरानो ऐन भएकोले समय सान्दर्भिक नभएको ।
२	परिभाषा - सामाजिक व्यवहार र नजिकको नातेदारको परिभाषा गरिएको		परिभाषा पूर्ण नरहेको, हिन्दु धर्ममा आधारित रहेको, अन्य धर्म, संस्कृति, स्थानीय परम्परा, आदिवासी, जनजातीहरूको सामाजिक व्यवहार र आधुनिकरूपमा विकसित व्यवहारलाई समेट्न नसकेको । नातेदारको परिभाषा उपयुक्त नभएको ।
३	तिलकमा नियन्त्रण	ऐनको कुनै पनि प्रावधान लागू नभएको । दाइजो प्रथा नियन्त्रण हुनुको सट्टा भन बढेर गएको ।	तिलक भन्ने शब्द तराईका केही जातीमा प्रयोग हुने शब्द भएकोले संकिर्ण शब्दको प्रयोग गरिएको र परिभाषा नभएकोले अस्पष्ट ।
४	दुलही पक्षले लिन नहुने		दुलहा पक्षले उजुरी नगर्ने तथा प्रमाण पुऱ्याउन समस्या रहेको । दण्ड जरिवानामा दुलहा र दुलही

		विवाहमा ५१ जना भन्दा बढी व्यक्तिलाई आमन्त्रण गर्न नहुने र जन्तमा ११ जना भन्दा बढी बाजावाला राख्न नहुने व्यवस्था कार्यान्वयन नभएको ।	पक्षबीच असमान व्यवस्था गरिएको छ ।
५	दाइजोमा नियन्त्रण		दुवै पक्षको आपसी सहमतीमा दाइजो लिने दिने काम हुने र साक्षी प्रमाण, लिखत केही नहुने भएकोले प्रमाणित गर्न नसकिने । पिडित भन पिडित हुने सम्भावना रहने ।
६	अन्य आर्थिक दायित्व व्यहोर्नमा प्रतिबन्ध		सवैकुरा गोप्य रहने हुँदा प्रमाणको अभाव रहने ।
७	जन्त सम्बन्धी नियन्त्रण		सञ्चार, यातायातको सुविधाको कारण संख्या असान्दर्भिक भएको ।
८	विवाह भोजमा नियन्त्रण		समय अनुसार महंगी बढिरहेको, आर्थिक हैसियत बढेको तथा व्यक्तिगत अधिकारको कुरालाई समेत विचार गरिनु पर्ने ।
९	छैठी, न्वारान, जन्मदिवस, पास्नी, चुडाकर्म, ब्रतबन्ध, बुढो पास्नीको भोजमा नियन्त्रण		”
१०	पितृ कार्यको भोजमा नियन्त्रण		”
११	दाइजो आदि प्रदर्शन गर्न नहुने		प्रदर्शन नगरी गोप्यरूपमा गरिने बन्दोवस्तीलाई नसमेटेको ।
१२	भडकिलो रूपमा घर सजाउन नहुने		समय सान्दर्भिक नरहेको ।
१३	स्थानीय तहको दायित्व	स्थानीय तह मौन बस्ने गरेको ।	स्थानीय तहको स्पष्ट जिम्मेवारी पदाधिकारीको दायित्व नतोकिदा सबैको

			मौन स्वीकृति देखिएको ।
१४	नेपाल सरकारले आदेश जारी गर्न सक्ने	हालसम्म सरकारले आदेश जारी गरी सूचना प्रकाशित गरेको छैन ।	सरकारले खर्चको हदबन्दी तोक्ने व्यवस्था भएपनि नतोक्दा सबैले जति पनि खर्च गर्न पाउने छुट पाएको छ ।
१५	हिसाब देखाउनु पर्ने	आजसम्म कसैले उजुर नगरेको र प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हिसाब किताब मागेको अवस्था छैन ।	उजुर परि प्रजिअले हिसाब माग गरेमा हिसाब देखाउनु पर्ने व्यवस्था भएकोमा कसैबाट पनि यसको पालना नभएको ।
१६	नेपाल सरकार वादी हुने	सरकार वादी मुद्दा हुने भएतापनि ऐनको व्यवस्था उल्लंघन भए पनि हालसम्म एउटै मुद्दा दायर हुन सकेको छैन	फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूचि १ मा समावेश नभएकोले प्रहरीले अनुसन्धान गरी मुद्दा दायर गर्न सक्ने देखिदैन ।
१७	मुद्दाको तहकिकात र दायरी	”	३५ दिन भित्र प्रहरीले अनुसन्धान गरी प्रजिअ समक्ष मुद्दा दायर गरिसक्नु पर्ने भएकोले उक्त अवधिमा सरकारी वकिलको राय लिएर मुद्दा दायर गर्ने सम्भावना देखिदैन ।
१८	मुद्दा दायर गर्ने म्याद	”	मुद्दाको हदम्याद कम रहेको ।
१९	मुद्दा हेर्ने अधिकारी र कार्यविधि	प्रजिअ र प्रहरी ऐन कार्यान्वयनमा उदासिन रहेको ।	समयानुकूल र अव्यवहारिक कानून रहेको ।

२०	दण्ड सजाय	कार्यान्वयन नभएको।	समयानुकूल र अव्यवहारिक रहेको । सरकारी कर्मचारीलाई यो ऐन उल्लंघन गरेमा विभागीय कारवाही हुने व्यवस्था भए पनि सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा सो सम्बन्धी व्यवस्था नरहेकोले कार्यान्वयन नभएको । जनप्रतिनिधि र सार्वजनिक पदमा बहाल रहेको व्यक्तिको हकमा नजरअन्दाज गरिएको छ ।
२१	नियम बनाउने अधिकार	मिति २०३३।०८।२१ मा नियम जारी भएको र ऐनमै नियमहरू बनाउने विषयहरूको सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको ।	समयानुकूल र व्यवहारिक नदेखिएकोले कार्यान्वयन हुन नसकेको ।

२.३.७ प्राप्त सूचना तथा तथ्यहरूको विश्लेषण तथा निष्कर्ष

यस ऐनको उत्पत्ती र निर्माणका तत्कालीन परिस्थिती ऐनले समेटेको क्षेत्र र विषयवस्तु समेतका सम्बन्धमा प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरू लाई हेर्दा यो ऐन निर्माण नेपाली समाजको तत्कालीन विद्यमान सांस्कृतिक संस्कारहरूको व्यापक अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित नभएर केवल एकल हिन्दूवादी संस्कारलाई मात्र पहिचान गरी आएको देखिन्छ । ऐनले परिभाषित गरेको सामाजिक व्यवहार एकल जाति सांस्कृतिक संस्कारमा केन्द्रित छ र यो अपूरो

छ । ऐनले सामाजिक संस्कृतीमा हावी भइरहेको विकृती, कुरीति कुप्रथा र असामाजिक व्यवहारको स्पष्ट पहिचान गरी तिनिहरुको निषेधात्मक प्रवधानहरुको प्रवन्धहरु गर्नुभन्दा पनि केही कुराहरुलाई जवरजस्त रोक्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । जस्तै जन्तीमा सहभागी र भोजभतेरमा सहभागी संख्यामा नियन्त्रण, नजीकका नातेदारहरुको परीभाषा मै हचुवा व्यवस्था, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोगको नाममा के कसरी समाजलाई हानी पुऱ्याइ रहेको छ भन्ने कुराको स्पष्ट पहिचान र विश्लेषण अंगीकार गर्न नसकेको, मात्र प्रतिस्पर्धा र अनावश्यक खर्च कटौतीको कुरालाई अपराधीकरण गर्न खोजिएका छन् साथै ऐनले गरेको दाइजो तिलक सम्बन्धमा गरेको व्यवस्था पनि सही कार्यान्वयन भएको पाइएन । यसरी हेर्दा सामाजिक व्यवहारबारे ऐन निर्माण गर्दाका बखत ध्यान दिनु पर्ने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सैद्धान्तिक मान्यतालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा स्पष्ट धारणा नरहेको सशक्त विचारहरु तथ्याङ्कहरुमा आएका छन् । यस ऐन निर्माणको प्रस्थान विन्दुमा नै अलमल रहेका कारण समेतले ऐनको सामाजिक अस्तित्व वा सामाजिक अंगिकारमा नै गम्भिर प्रश्न चिन्ह रहेको देखियो ।

यस ऐनको कार्यान्वयनको क्षेत्रमा प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरुमा आधारित भई अध्ययन गर्दा दर्जनौ समस्याहरु भित्र यो ऐन हराएको देखिन्छ । प्रथमतः ऐन निर्माण भएको चार दशकभन्दा बढी समय वितिसकेको समयको यति लामो अन्तराल भित्र पनि यस ऐन कार्यान्वयनको राजनीतिक दृढ ईच्छा शक्ति प्राप्त तथ्याङ्कहरुमा भल्किएको देखिएन । राजनीतिक ईच्छाशक्तिको अभावमा प्रशासनिक उदासीनता त हुनेनै भयो । समयको प्रवाहसँगै नेपाली समाजको भुईतहमा आएको आर्थिक गतिविधिमा आइरहेको आर्थिक परिवर्तन उपभोक्तावादी संस्कृतिको बढ्दो चापका कारण सामाजिक व्यवहारमा

देखापरेको प्रतिस्पर्धात्मक तडक-भडकले यस ऐनलाई आमरुपमा नै नजर अन्दाज गरेको देखियो । यस विचमा तीन पटक संवैधानिक परिवर्तन हुदाँ पनि यसलाई समयसापेक्ष बनाउने काम भएन । ऐनका अन्तरवस्तु आफैमा रहेका हचुवा व्यवस्था समेतका कारण ऐन कार्यान्वयनमा असहज भएको देखिन्छ । सामाजिक संस्कारमा गरिने खर्चको हदवन्दी सरकारले नतोकेको अवस्था, नजिकका नातेदारहरुको परिभाषा समय सान्दर्भिक नरहेको, तिलक दिन नहुने भनिएता पनि तिलकको परिभाषा ऐनमा उल्लेख नभएको, कारबाहीको लागी प्रमाण जुटाउन नै गाह्रो कानूनी प्रबन्ध, यस ऐन उल्लंघनको मुद्दा सरकारवादी हुने भनिएता पनि मुलुकी फौजदारी संहितामा यसको उल्लेख नभएको, मुद्दाको अनुसन्धान र मुद्दा दायरीको समय व्यवहारीक नरहेको जस्ता केही मुख्य अंशहरु प्राप्त तथ्याङ्कबाट लिन सकिन्छ ।

साँस्कृतिक संस्कार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र मानवअधिकारका पक्षहरु समेतको चेतना विकासका कारणले यस ऐन उल्लंघनका बारेमा उजुरी गर्ने कुरालाई समेत निरुत्साहीत गरिरहेको सामाजिक पक्षहरुले पनि ऐन कार्यान्वयनमा शिथिलता ल्याएका कुराहरु तथ्यहरुले देखाएको छन् । यी सबै कारणहरुले हाल यस ऐन कार्यान्वयनको अवस्था शून्य बराबर रहेको तथ्याङ्कहरुले देखाएको छ ।

कार्यान्वयनमा आउन नसकेको अस्तित्वहीन यस ऐनका बारेमा भविष्यको विकल्पका बारेमा नयाँ शिराबाट सोचनका लागि अभिप्रेरित गरेको छ । आजको लोकतान्त्रिक राजनीतिक सामाजिक व्यावस्था अनुरुप विविधतायुक्त नेपाली जनसंस्कृतिको सम्बर्धन विविधतायुक्त संस्कारजन्य कुराहरुलाई सम्मान कसरी गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा प्रथमतः व्यापक दृष्टीकोण निर्माण गर्न जरुरी भएको छ । वर्तमान संवैधानिक व्यवस्थामा

रहेको व्यक्तिको स्वतन्त्रता, सांस्कृतिक सम्मान र विविधतायुक्त नेपाली समाजको सौन्दर्य, आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तनमा आएको परिवर्तनको अवस्था आदी समेत लाई ध्यानमा राखी व्यापक अध्ययन र खोजका साथ देखापरिरहेको संस्कारगत विकृति, कुरीती, कुप्रथा, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, उपभोक्तावादी प्रतिस्पर्धाले उत्पन्न गर्न सक्ने अलगावका सामाजिक असरहरूको पहिचान आदि समेतको गहिरो खोज गरी सांस्कृतिक संहिता निर्माणको मान्यताका साथ यस ऐनको तत्काल खारेजी र नयाँ ऐनको निर्माण गर्नु प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषणको निश्कर्ष रहेको छ ।

२.४ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन चरण

कुनै पनि अध्ययन मात्रले भन्दा त्यसबाट प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयनले बढी महत्व राख्दछ । अतः यस चरणमा प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने, सार्वजनिकरण गर्ने, सरकारका सम्बन्धित निकायलाई हस्तान्तरण गर्ने, संसदमा प्रस्तुत गर्ने र प्रतिवेदनका सुझावहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिने विषय रहेका छन् । प्रतिवेदन सर्वसाधारण सबैलाई सहजरूपमा उपलब्ध गराउन समितिको वेबसाइटमा राखिने छ । प्रतिवेदनले दिएका सुझाव निष्कर्षहरूको कार्यान्वयनको लागि निरन्तर अनुगमन गरिरहने व्यवस्थाको लागि माननिय सदस्यहरू रहेको उपसमिति गठन गर्न सकिने छ । त्यसै गरी समय समयमा सम्बद्ध सरकारका प्रतिनिधिहरू तथा सरकारी अधिकारीसंग छलफल गरी सुझाव लिने र आवश्यक निर्देशन दिन सकिने छ । केही समय पश्चात यसको समीक्षा तथा मूल्याङ्कन गरी भावी कार्यदिशा तय गरिने छ । यसकार्यका लागि समितिले आवश्यक कार्यहरू गर्ने नै छ ।

परिच्छेद ३ निष्कर्ष

नेपालमा सबैभन्दा बढी टिकाटिप्पणी गरिएको कानूनका रूपमा यस ऐनलाई दृष्टान्त दिने गरिएको छ । चार दशक अघि परिकल्पना गरिएको ऐनको व्यवस्थाले अवश्य पनि आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तन तथा यातायातको विकास, सूचना सञ्चार प्रविधिको द्रुततर विकास भइरहेको वर्तमान परिवेशलाई सम्बोधन गर्न सम्भव हुँदैन ।

विश्वका अन्य मुलुकहरुको अध्ययन गर्दा सामाजिक व्यवहार सुधारका सम्बन्धमा नेपालमा जस्तो छुट्टै ऐन रहेको पाइँदैन । विभिन्न ऐनहरुमा विभिन्न व्यवस्था गरी कुप्रथा कुरितीहरुको नियन्त्रण गर्न खोजेको देखिन्छ । नेपालमा सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ भए तापनि यसको कार्यान्वयन हुन नसकेको सन्दर्भमा समयानुकूल नयाँ ऐन बनाई लागू गर्नु आवश्यक रहेको छ । तसर्थ देहायका विषयवस्तुलाई समेटी विद्यमान ऐन खारेज गरी नयाँ ऐन बनेमा मात्र ऐन कार्यान्वयन गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

३.१ नीतिगत सुझाव

१. अध्ययन र अनुसन्धानका आधारमा नीतिगत सिद्धान्तको पहिचान गरेर मात्र नयाँ कानूनको निर्माण गर्ने,
२. नागरिकको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक संरक्षणको अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व निर्वाह तथा असामाजिक व्यवहार, कुरिति, कुप्रथा र प्रचलनको अन्त्य गर्ने कार्य बीच सन्तुलन कायम गर्दै स्पष्ट कानूनी व्यवस्था, दायित्व तथा संरचनाको व्यवस्था गर्नु पर्ने,

३. सांस्कृतिक प्रचलन र व्यवहारलाई प्रतिबन्ध वा नियन्त्रण गर्नुको सट्टा सांस्कृतिक जागरणका माध्यमले सकारात्मक प्रगतिशिल व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने,
४. सांस्कृतिक विभेद तथा प्रभुत्वकारी व्यवहार र असामाजिक व्यवहार वा प्रचलनलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी प्रशासनिक उपायको प्रयोग द्वारा अन्त्य गर्ने,
५. ऐनको स्वेच्छिक परिपालनालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि राज्यले सार्वजनिक सम्मान, कर छुट, शिक्षण शुल्कमा छुट, सामाजिक सुरक्षा, विशेष सुविधा जस्ता प्रोत्साहन कार्य गर्ने,
६. जन निर्वाचित प्रतिनिधि, सार्वजनिक पदमा बहाल रहेका पदाधिकारी, निजामती कर्मचारी, सरकारी सेवामा रहेका अन्य कर्मचारी, सेना, प्रहरी तथा राज्य कोषबाट सेवा सुविधा पाइरहेका व्यक्ति सबैलाई ऐनको अनिवार्य परिपालना गराउने,
७. सांस्कृतिक नीति, यस सम्बन्धी कानूनी लगायतका व्यवहार पूर्णरूपमा गणतन्त्र, धर्म निरपेक्षता, उत्पीडित र श्रमिक वर्गको पक्षमा र वैज्ञानिक हुनु पर्ने र
८. यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि एकीकृत र बृहत सामाजिक सांस्कृतिक संहिताको रूपमा ल्याउनु पर्ने ।

३.२ कानूनी सुभाब

१. सामाजिक व्यवहार र नजिकको नातेदारको परिभाषालाई यथार्थपरक र उपयुक्त बनाईनु पर्ने,
२. दाइजो तथा तिलकको स्पष्ट परिभाषा गरी यस्तो लिने दिने कार्यलाई फौजदारी कसूर मान्नु पर्ने,

३. जन्म देखि मृत्यु र त्यसपछिको संस्कारलाई सामाजिक व्यवहारको रूपमा लिई प्रचलन, आर्थिक दायित्व र सामाजिक विकृतिलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य राखिएको भएतापनि अव्यवहारिक र समयसान्दर्भिक नदेखिएकोले व्यवहारिक र कार्यान्वयनयोग्य बनाईनु पर्ने ।
४. जनप्रतिनिधि, सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा बसेका व्यक्ति, उच्च पदस्थ निजामती, सैनिक, प्रहरी कर्मचारी र निजका सगोलका परिवारका सदस्यले आफ्नो नातेदार र छरछिमेकका बाहेक अन्यत्र सामाजिक व्यवहारको कार्यक्रममा सहभागी हुन निषेध गरिनु पर्ने,
५. सामाजिक व्यवहार गर्नु पूर्व आम्दानी र खर्चको हिसावको अनुमानित विवरण स्थानीय तहमा दर्ता गराएर मात्र खर्च गर्न पाइने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
६. सामाजिक व्यवहार सम्पन्न पश्चात स्थानीय तहको सम्बन्धित वडालाई वास्तविक खर्चको विवरण ३५ दिन भित्र दिने व्यवस्था गर्नु पर्ने,
७. दाइजो वा तिलक जस्ता कुरा लेन देन गरेको वा माग गरेको प्रमाणीत भएमा सो सम्पत्ति जफत गरी स्थानीय तहको हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
८. सामाजिक व्यवहारको नियमन गर्ने जिम्मेवारी दायित्व कर्तव्यको स्पष्ट किटान गरि स्थानीय तहलाई दिइनु पर्ने,
९. स्थानीय तहमा नियमन गर्ने जिम्मेवारी पाएको व्यक्तिले नियमन नगरेमा वा ढाकछोप गरेमा अख्तियारको दुरुपयोग गरेको मानी कारबाही हुनु पर्ने,
१०. उजुर गर्ने हदम्याद किटान नगरी जहिले सुकै लाग्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने,
११. आम्दानीको र खर्चको विवरण अनुसार कर तिरेको प्रमाण हुनु पर्ने,

१२. ऐन कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा आवश्यक संयन्त्र निर्माण गरी प्रभावकारी अनुगमनको व्यवस्था गर्नु पर्ने,
१३. कानून विपरीतको सामाजिक व्यवहारलाई अपराधको रूपमा विद्यालय शिक्षा, उच्च शिक्षा, सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्था लगायतका कर्मचारीलाई तालिम दिने संस्था वा निकायको पाठ्यक्रममा अनिवार्य समावेश गराउने,
१४. ऐनको बारेमा टि.भि., रेडियो, पत्रपत्रिका, अनलाईनबाट व्यापकरूपमा प्रकाशन प्रशारण गर्ने गराउने तथा विभिन्न माध्यमले सामाजिक सचेतना मूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने,
१५. नागरिक शिक्षाको माध्यमबाट दायित्व र कर्तव्यको पालनामा जोड दिने र यसका लागि निजी, सहकारी तथा नागरिक समाजसंग सहकार्य गरी यिनीहरुलाई सकृय बनाउने ।

३.२ उत्तर विधायिकी परीक्षणको माध्यमबाट ऐन कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि

शासन व्यवस्थालाई जवाफदेही, उत्तरदायी, पारदर्शी, समावेशी, समतामूलक, सहभागितामूलक बनाई लोकतन्त्रको सुदृढिकरण, सुशासन, कानूनको शासनबाट जनताको इच्छा, आकांक्षा पूरा गर्नु एवं राष्ट्रको समग्र विकास गर्नु आजको आवश्यकता हो । यसका लागि कार्यकारीबाट ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु आवश्यक हुन्छ । कार्यकारीलाई आवश्यक सहयोग गर्नु, निर्देशन तथा नियन्त्रण गर्नु र कानूनको कमि कमजोरी पत्ता लगाई सुधार गर्नु तथा आवश्यक नयाँ कानूनको निर्माणका साथै त्यसको प्रभावकारीता मापन एवं मूल्याङ्कन गर्नु संसदको मुख्य काम हो । विधिको शासन भए मात्र लोकतन्त्रको अनुभूत जनताले गर्न सक्छन् । यसका लागि संसदले प्रभावकारी भूमिका निभाउनु पर्छ । विश्वका उत्तम

अभ्यासहरूलाई अनुसरण गर्ने र नवपवर्तनलाई जोड दिनु पर्छ भन्ने अभिप्रायको साथ यो अध्ययन गर्ने कार्य समितिले गरेको छ । संसदले उपयुक्त कानुनको निर्माण मात्र गरेर हुँदैन त्यसको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको कार्यान्वय पक्षलाई समेत उत्तिकै महत्व दिनु पर्छ भन्ने हो । व्यवस्थापिकाले ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि अनुगमन, मूल्याङ्कन र पुनरावलोकन गर्ने कार्यका सम्बन्धमा संसद जवाफदेही पनि हुनुपर्छ । यसबाट विधायिकी अंगको सक्षमता अभिवृद्धि हुनुका साथै कार्यकारीको अनुगमन गर्ने अभिभारा समेत पूरा हुन्छ । उत्तर विधायिकी परीक्षणका माध्यमले संसदद्वारा निर्मित कानुनको प्रभावकारिताको परीक्षण गर्न सकिन्छ र ऐन कार्यान्वयनको प्रभावकारितालाई सुनिश्चितता गर्न सकिन्छ ।

उत्तर-विधायिकी परीक्षण कार्य नयाँ अभ्यास भएकाले यस ऐनको परीक्षण गर्नेक्रममा थुप्रै कमि कमजोरीहरु रहेका छन् । योजना अनुरूप कार्य सम्पादन गर्न समिति बाहिरबाट विज्ञहरु जुटाउनुपर्ने, आवश्यक आर्थिक स्रोतको खोजी गर्नु पर्ने, समितिमा प्रस्तुत वियेकहरुको विधायन कार्य सम्पादनमा समय दिनु पर्ने चाप र कोभिड १९ को असर समेतले कार्य सम्पादनमा ढिला समेत भएको छ । प्रतिवेदनले विद्यमान सामाजिक सुधार ऐन खारेजी गरी नयाँ ऐनको तर्जुमा गर्नु पर्ने कुरा देखाएको हुँदा उक्त विषयमा आफ्ना सिफारिस सहित समितिले सम्बद्ध मन्त्रालयमा पठाउने र सो बारेमा सरकारको प्रतिक्रिया लिई समितिले गर्ने यसको अनुगमन मूल्याङ्कन कार्यका साथै आगामी दिनमा गरिने यसप्रकारको कार्यमा थप ध्यान दिने नै छ ।

अनुसूची - १

अध्ययनका क्रममा छलफल गरिएका विद्वानहरु तथा सरोकारवाला निकायहरु

माननीय श्री सुरेन्द्र पाण्डे, सदस्य, प्रतिनिधि सभा

माननीय डा. श्री बेदुराम भुसाल, राजनीतिज्ञ (हाल सदस्य, राष्ट्रिय सभा)

माननीय श्री खिमलाल देबकोटा, संविधानविद, संविधान सभा सदस्य तथा वरिष्ठ
अधिवक्ता

श्री माधव पौडेल, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग

डा. श्री युवराज संग्रौला, काठमाण्डु स्कुल अफ ल, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, नेपाल
सरकार

डा. श्री युवराज लुङ्गेल, सह-प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

डा. श्री खगेन्द्र प्रसाई, सह-प्राध्यापक, दर्शनशास्त्र विभाग, नेपाल खुला विश्वविद्यालय

श्री विश्वभक्त दुलाल (आहुती), राजनीतिकर्मी तथा सामाजिक अभियानकर्ता

श्री हरि रोका, राजनीतिक विश्लेषक

श्री सि.के.लाल, राजनीतिक विश्लेषक

श्री भरतमणी सुवेदी, संस्कृतिविद

रामधुनी नगरपालीका, वार्ड न. ५ : कार्यक्रम भएको मिति २०७६ माघ १० गते

स्थानीय सर्वसाधारण, बुद्धिजिवि, सामाजिक अभियन्ता र राजनीतिक अगुवाहरु गरी

एक सय पाच जना उपस्थित

अनुसूची - २

अध्ययनका लागि प्रयोग गरिएको संक्षिप्त प्रश्नावली

विवाहितका लागि मात्र

१. तपाईंको लिङ्ग के हो ?
२. तपाईंको ठेगाना के हो ?
३. तपाईंको उमेर कति भयो ?
४. तपाईंको शैक्षिक योग्यता कति हो ?
५. तपाईंको पेशा के हो ?
६. तपाईंको परिवारमा कति जना सदस्य हुनुहुन्छ ?
७. तपाईंको वार्षिक आमदानी कति हुन्छ ?
८. तपाईंको विवाह कहिले भएको हो ?
९. तपाईंको विवाह कुन किसिमको भएको थियो ?
  - परम्परागत विवाह
  - प्रेम विवाह
  - अदालती विवाह
१०. विवाह समारोहमा सहभागीताको लागि कति निम्ता कार्ड वितरण गर्नुभयो ?
११. निम्ता कार्ड छपाईमा कति खर्च गर्नुभयो ?
१३. मागी विवाह(Arrange Marriage) भएमा कुराकानी छिन्दा वा टिकाटालोमा कस्तो समारोह गर्नुभयो ?
१४. टिकाटालो समारोहमा कति खर्च गर्नुभयो ?
१५. बेहुलीलाई गरगहना, लुगाकपडामा कति खर्च गर्नुभयो ?
१६. बेहुलालाई गरगहना, लुगाकपडामा कति खर्च गर्नुभयो ?
१७. स्वयम्बरमा कति खर्च गर्नुभयो ?
१८. जन्ती कति जना लिएर जानुभएको थियो ?
१९. विवाहमा बाजा वा संगीतमा कति खर्च गर्नुभयो ?
२०. जन्ती तथा दुलहा, दुलहीको लागि यातायात खर्च कति भयो ?
२१. बधुभोजमा कति जना सहभागी थिए ?
२२. बधुभोजमा कति खर्च गर्नुभयो ?
२३. दाईजो केहि प्राप्त भयो ?
  - भयो
  - भएन
२४. प्रीतिभोज आयोजना:
  - गर्नुभयो
  - गर्नुभएन
२४. प्रीतिभोजमा कति जना निम्तालु थिए ?
२५. प्रीतिभोजमा कति खर्च गर्नुभयो ?
२६. सम्धीसम्धीनी पहिलो भेट समारोह
  - भयो
  - भएन
२७. सम्धी-सम्धीनी भेट समारोहमा कति जना निम्तालु थिए ?
२८. सम्धी-सम्धीना भेटमा कति खर्च गर्नुभयो ?
२९. विवाहको लागि घर सजावट तथा मर्मत सम्भारमा कति खर्च गर्नुभयो ?
३०. सामाजिक व्यवहार सुधार ऐनको बारेमा यस अधि तपाईंलाई थाहा थियो वा थिएन ?
३१. यस ऐनको बारेमा तपाईंका थप केही भनाई छन् कि ?

अनुसूची - ३ सन्दर्भ सामग्रीहरु

नेपालको संविधान (प्रस्तावना, मौलिक हक, कर्तव्य र राज्यका निर्देशक सिद्धान्त,
नीति तथा दायित्व)

राष्ट्रिय सभा नियमावली, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरवार

सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३

सामाजिक व्यवहार (सुधार) नियमावली, २०३३

नेपाल कानून आयोगको मिति २०७६।०८।१५ को पत्रबाट प्राप्त अध्ययन प्रतिवेदन

गृह मन्त्रालयको मिति २०७६।०८।१५ को पत्रबाट प्राप्त कागजात

कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयका सहसचिव लिला देवी गडतौलाले

पेश गर्नु भएको कार्यपत्र

डा. श्री युवराज संग्रौलाले पेश गर्नु भएको कार्यपत्र

डा. श्री खगेन्द्र प्रसाईले पेश गर्नु भएको कार्यपत्र

डा. श्री युवराज लुइटेले पेश गर्नु भएको कार्यपत्र

श्री विश्वभक्त दुलाल (आहुती) ले पेश गर्नु भएको कार्यपत्र

Post-Legislative Scrutiny, Guide for Parliament, West minister Foundation

संसद दर्पण, संघीय संसद सचिवालय, विभिन्न अंकहरु

